

Kárpátalja 1939. évi hivatalos helységnevei

Érdekes és még kevésbé vizsgált színfoltja a magyar hivatalos helységnevéadásnak az, ami 1939-ben történt az akkor Magyarországhoz visszakerült kárpátaljai nevek egy részével. MEZŐ ANDRÁS szerint akkor "Nem a községnevérendezésben megállapított magyar államnyelvi nevek használatát írták elő, hanem a települések automatikusan visszakapták a rendezés előtt viselt neveiket. E változtatásokat nem tárgyalta a törzskönyvbizottság, forrásaink sem szólnak róluk (csupán a Hnt. 1944. közli listájukat), e visszaváltoztatás tehát nem tekinthető névéadásbeli beavatkozásnak, ezért adattáramban sem szerepeltetem őket, elemzésben sem részesülnek" (HivHn. 281).

A ténylegesen bekövetkezett változások egy mintáján végzett vizsgálat alapján arra a következtetésre jutottam, hogy ami 1939-ben a kárpátaljai helységnevekkel történt, az beavatkozás volt a javából. Az tény, hogy a szokatlan eljárás háttéréről mindaddig nem állnak rendelkezésre adatok, de ezek nem is a névtan, hanem a történettudomány körébe tartoznak. A mi szempontunkból az a lényeg, hogy a helységek nem kapták vissza automatikusan a helységnevérendezés előtti nevüket. Ha áttekintjük az 1939-ben Kárpátalján hivatalosan megállapított neveket, kiderül, hogy az "automatikus" megoldás helyett sokkal inkább egy átgondolt vagy legalábbis bizonyos szempontokat érvényesítő eljárásról volt szó.

Csupán kiegészítésként: a MEZŐ ANDRÁSTól egyedüliként említett helységnevévtár (Hnt. 1944) előtt a visszacsatolással egyidejűleg a hivatalos lap közölte a kárpátaljai helységnevek teljes anyagát (magyar és a cirill betűs, ún. "magyar-orosz" nyelven is), éspedig a m. kir. belügyminiszternek 14.500. B. M. számú, "A viszsztaté kárpátaljai területen a községnevek megállapítása, továbbá a közigazgatási kirendeltségek és a járások területi beosztása" című rendeletében (Budapesti Közlöny 1939).

Néhány taláalomra kiválasztott példa¹ (az 1913. évi vármegyei hovatartozás rövidítései: Be = Bereg, Má = Máramaros, U = Ung, Z = Zemplén):

Községnevérendezés előtti név	1913. évi név	1939. évi név
Alsó-Hrabonicza (Be)	Alsógereben	Alsóhrabonica
Alsó-Ribnyicze (U)	Alsóhalas	Alsóribnice
Begendját-Pásztély (U)	Alsópásztély	Begengyátpásztély
Bereg-Halmos (Be)	Bereghalmos	Skuratóc
(Skuratócz 1894. évi magyarosítása)		
Bereg-Szóllós (Be)	Beregszóllós	Lohó
(Kis-Lohó és Nagy-Lohó 1888. évi egyesítése)		
Borszucsina	Borzfalva	Borszucsina

¹Az adatok forrása: Bereg vármegye községei és egyéb lakott helyei hivatalos neveinek jegyzéke. OKT. 1904; LELKES GYÖRGY, Magyar helységnevé-azonosító szótár. Bp., 1992; MEZŐ ANDRÁS, A magyar hivatalos helységnevéadás. Bp., 1982; TAKÁCS JÓZSEF, Kárpátalja helynevei. Földrajzi Közl. 70 [1942/4]: 199-205; Ung vármegye községei és egyéb lakott helyei hivatalos neveinek jegyzéke. OKT. 1905.

Cserejócz (Be)	Cserház	Cserejóc
Knyahinya (U)	Csillagfalva	Knyahina
Herczfalva (Be)	Hegyrét	Hercfalva
Szolocsina (Be)	Királyfiszállás	Szolocsina
Hluboka (U)	Mélyút	Kisluboka
Orosz-Hrabócz (Ze)	Nagyereblyés	Oroszhrabóc
Ó-Sztuzsicza (U)	Patakófalva	Ósztuzsica
Podhering (Be)	Órhegyalja	Podhering
Priszlop (Má)	Pereszlő	Nagypriszlop
Priszlop (Ze)	Kispereszlő	Kispriszlop
Sztriócz	Szirtes	Sztrihóc
Trebusa-Fejérpatak (Má)	Terebesfejérpatak	Trebusafejérpatak
Turia-Polena (U)	Turjamező	Turjapolena
Zuella (Ze)	Zellő	Zuella

A felsorolt húsz példából láthatóan az 1939. évi nevek megállapítására a következő módszereket alkalmazták:

1. a községnevrendezés előtti nevet változtatás nélkül (pl. *Borszucsina*, *Szolocsina*, *Zuella*) vagy csak helyesírási változtatással (pl. *Oroszhrabóc*) állapították meg;

2. a községnevrendezés előtti nevet a könnyebb magyar ejtés érdekében kis mértékben megváltoztatták (pl. *Knyahina*);

3. megkülönböztető elemmel kiegészített új nevet adtak (pl. *Nagypriszlop*);

4. a községnevrendezés előtti magyarosítás előzményét állították vissza (pl. *Skuratóc*) vagy az ilyen előzményekből az azonos alaptagot kiemelték (pl. *Lohó*).

Természetesen nem vitatható, hogy a nevek nagyobb része az 1. csoportba esik, és valószínűleg nem csak ebben a mintában, hanem a teljes névanyagban is. Ennek ellenére jelentős az egyéb típusú változás is.

Az 1939. évi kárpátaljai névmegállapítás elsősorban azért érdekes, mert – nem említve a háttérben valószínűleg meghúzódó politikai szándékokat – a századunk elején végzett községnevrendezés hivatalos felülbírálatának minősül, hiszen nyilvánvaló ellentétben volt a két világháború közötti hazai névhasználattal. Az akkori viszonyokra nem a Kárpátalján követett eljárás jellemző, hanem sokkal inkább pl. a Földrajzi Társaság 1940. évi szabálya, mely szerint "Egész-Magyarországnak tőlünk elszakított területén az 1913. évi hivatalos helységnevtár elnevezéseit használjuk" (Földrajzi Közl. 68 [1940]: 7). Ezért is érthető, hogy az említett 1940. évi szabályok tulajdonképpen kidolgozója, TAKÁCS JÓZSEF, 1942-ben rosszállását fejezte a megállapított kárpátaljai helységnevekkel kapcsolatban: "A legtöbb községnek megszűnt a jó magyar neve és helyette valamilyen különös nyelven megfogalmazott elnevezések léptek életbe. Ez a nyelv nem magyar, de nem is rutén. Sőt, a kettő keverékének sem tekinthető, ha például Órhegyalja község (rutén nevén: Podhorjáni) mai "magyar" nevét vizsgáljuk, amelyet a rendezés a szózott halra emlékeztető, költőietlen "Podhering" alakban parancsolt rá a latorcamenti falura" (i. m. 201).

Az 1939. évi névmegállapítás is jelzi, hogy a század eleji névrendezéssel sokan elégedetlenek voltak. Erre vonatkozóan MEZŐ ANDRÁS is több adatot tett közzé (HivHn.). Az elégedetlenség is közrejátszhatott abban, hogy négy vármegye (Árva, Fogaras, Hunyad és Liptó) helységnévrendezését a belügyminiszter nem hagyta jóvá. Valószínűleg erre utal MEZŐ ANDRÁS, amikor ezzel kapcsolatban "taktikázást" említ.

Van ennek a kérdésnek egy elég fontos gyakorlati oldala is. A térképi és egyéb hivatalos használat szempontjából ugyanis felmerül a kérdés: mi az egykori magyar területekre eső helységek mai helyes neve? Az könnyen megállapítható, hogy az 1913. évi helységnévtár nevei változatlan formában nem megfelelőek. A magától értetődő *cz>c* módosítást nem számítva azonban már nehezen dönthető el, mikor lenne szükség változtatásra. Tovább nehezítik a helyzetet az igazgatási változások. Az 1939. évi névmegállapítás megkérdőjelezi a csupán néhány évig hatályban volt, közvetlen magyar előzmények nélküli nevek megtartását. Ennek ellenére ma is eléggé elterjedt gyakorlat az 1913. évi nevek lényegében változatlan használata. Egy ilyen felülvizsgálat során jelentős szerepe lehet annak is, ha egy adott településen 1910-ben alig vagy egyáltalán nem volt magyar lakosság. A legfontosabb azonban az lenne, hogy egy ilyen rendezés a határainkon túl ma is élő magyar lakosság szempontjainak, érdekeinek, valamint a magyar helységnevek rendszerének összehangolásán alapuljon.

A jelen vizsgálatban érintett kérdések közvetlen kapcsolatban vannak az 1991. évi ungvári tanácskozás tárgyával (NÉ. 14: 139–40). Az ott megfogalmazott tézisekből az 5. sz. említi a helységnevek három alkalmazási szintjét és ezek elkülönítésének szükségességét. A tőlem feltett kérdések megválaszolása a hivatalos nyelvi szint elkülönítésében nyújthat segítséget, és természetesen nem érinti a másik kettőt: a történeti névformákat vagy a települések önelnevezését.

FÖLDI ERVIN

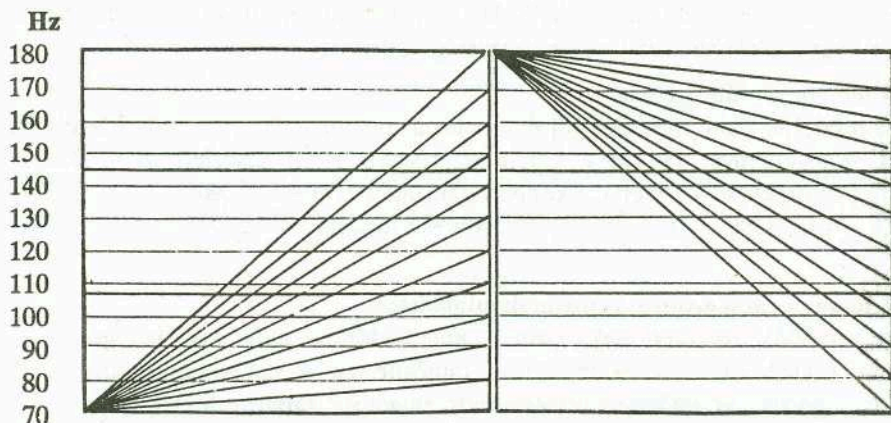
A hangmenet észlelése a meredekségimutató-adatok tükrében

Korábbi közleményeimben (A beszéddallam észlelése: EFF. 3 [1990]: 35–44; A beszéddallam észlelése I. éves bölcsészhallgatók fonetikai hallásának vizsgálata alapján: Hagyomány és újítás a mai magyar nyelvi kutatásban és oktatásban. Szerk. BALÁZS GÉZA. Bp., 1991. 153–60) már beszámoltam az ELTE Fonetikai Tanszékén folyó beszéddallam-észlelési kutatások néhány részeredményéről, most az alábbiakban azt a kísérletet ismertetem, amely a hangmagasság-változás fokának észlelése és a hanglejtés meredekségimutató-adatai közötti összefüggésekre irányult, vagyis, hogy az észlelésre milyen hatással van a különböző alapfrekvencia-változások nagysága.

A hanglejtés észlelése tulajdonképpen nem más, mint egy bizonyos idő alatt végbemenő akusztikai jelsor becslése. Ahhoz, hogy az F₀-változásokat észlelni tudjuk, a fülnek bizonyos integrációs időre van szüksége. Kb. 50 ms az a küszöbérték, ami alatt a fül nem érzékeli a változásokat, hanem egy statikus állapotot apperpciál, ilyenkor ugyanis túl magas a küszöb, és a percepciós bázisnak nincs elég integrálási ideje a dallamváltozások észlelésére. A hangmenet észlelésének becslése nehéz feladat, mert a frekvencia és az idő kettős változók (l. Rossi, MARIO et al., *L'intonation. De l'acoustique a la sémantique*. Paris, 1981, 54–5).

A hangmagasság-változás fokát a meredekségi mutató adja meg, amely az idő és a frekvencia függvényében azt fejezi ki, hogy a) mekkora a változás nagysága, azaz 1 s alatt hány Hz-cel változik a hangmagasság, illetőleg b) 1 Hz-es változás hány ms alatt megy végbe (erről bővebben l. BOLLA KÁLMÁN, Szupraszegmentális elemzések: MFF. 7 [1992]: 17–8).

Kísérlet és módszer. A kísérlethez 23, 70–180 Hz-es hangmagassági sávban realizálódó hanglejtésstimulust állítottam elő IBM AT számítógéppel. A hangmenetekben – a 23. minta kivételével – nem fordultak elő töréspontok, vagyis a változás egyirányú (emelkedő, szökő, ereszkedő, eső). A minták időtartama 500 ms, átlagos hangközük 64% volt, meredekségi mutatójuk pedig 10–220 Hz/s, illetve 4,5–100 ms/Hz között mozgott (1. táblázat). Az 500 ms megfelel egy természetes beszédszakasz tartamának, tehát már jól érzékelhetők az alatta végbemenő hangmagasság-változások. Az intenzitásértékeket nem változtattam, minden esetben 30 és 35 dB-t adtam meg. A 23 hanglejtésstimulus közül 12 emelkedő, szökő, 11 pedig ereszkedő, eső irányú volt. A hangmenet mindig a hangterjedelem minimum- (70 Hz), illetve maximumértékéről (180 Hz) indult, s az egymást követő minták hangmagasságát 10 Hz-cel emeltem, illetve csökkentettem (70–80, 70–90 ... 70–180, illetve 180–170, 180–160 ... 180–70 Hz stb.), a változások így +/- 10–110 Hz közötti értékeket vettek fel (1. ábra). Az ereszkedő/eső irányú hangmenetminták hangközértékei 6–61%, az emelkedő/szökő mintáké pedig 12,5–61% között voltak.

1. ábra: A 23 hanglejtésstimulus változatai

Elhangzási sorrend	Minta	Meredekségi mutató	
		Hz/s	ms/Hz
1.	70–80 Hz	20	50,0
2.	180–170 Hz	20	50,0
3.	70–150 Hz	160	6,3
4.	180–80 Hz	200	5,0
5.	180–160 Hz	40	25,0
6.	70–140 Hz	140	7,1
7.	180–110 Hz	140	7,1
8.	70–100 Hz	60	16,7
9.	180–150 Hz	60	16,7
10.	70–180 Hz	220	4,5
11.	180–130 Hz	100	10,0
12.	70–90 Hz	40	25,0
13.	180–140 Hz	80	12,5
14.	70–110 Hz	80	12,5
15.	180–100 Hz	160	6,3
16.	70–120 Hz	100	10,0
17.	180–90 Hz	180	5,6
18.	70–160 Hz	180	5,6
19.	180–120 Hz	120	8,3
20.	70–170 Hz	200	5,0
21.	180–70 Hz	220	4,5
22.	70–130 Hz	120	8,3
23.	70–75–80 Hz	20	50,0

1. táblázat: A 23 hanglejtésstimulus meredekségimutató-adatai

A tesztelésen 21 fő (egyetemi, főiskolai hallgatók és oktatók) vett részt. A kísérleti alanyoknak az volt a feladatuk, hogy ábrázolják a háromszori ismétlésben elhangzott hanglejtésmintákat, és írják le, milyen fokúnak (ereszkedő vagy eső, emelkedő vagy szökő) hallották a hangmagasság-változást.

A hangmenet ábrázolása

A tesztelők nagy többsége jól érzékelte a hangmagasság-változás irányát. A tesztelők teljesítménye 43–100% között szóródott, a 21 kísérleti alany helyes hangmenet-felismerése a következőképpen sikerült: 100% – 3 fő, 96% – 3 fő, 91% – 2 fő, 87% – 4 fő, 83% – 1 fő, 78% – 3 fő, 74% – 2 fő, 61% – 1 fő, 57% – 1 fő, 43% – 1 fő.

A hangmagasság-változás fokának minősítése

A tesztelők ereszkedőnek, esőnek, emelkedőnek, szökőnek, lebegőnek és változónak (egyébnek, 1 kísérleti alany) minősítették a hangmenetmintákat. A hangmagasság-változás fokának észlelési eredményeit a 2. táblázat foglalja össze.

Minta	A hangmagasság-változás fokának minősítése (%)					
	Emelkedő	Szökő	Ereszkedő	Eső	Lebegő	Egyéb
1.	70–180 Hz	71	24			5
2.	180–170 Hz	14		39	14	33
3.	70–150 Hz	29	62	9		
4.	180–80 Hz	5	5	24	62	5
5.	180–160 Hz	5	5	43	48	14
6.	70–140 Hz	38	48	9		5
7.	180–110 Hz			33	67	5
8.	70–100 Hz	71	19			5
9.	180–150 Hz	5		43	43	9
10.	70–180 Hz	52	38		5	5
11.	180–130 Hz			62	38	
12.	70–90 Hz	62	14			24
13.	180–140 Hz	9		48	38	5
14.	70–110 Hz	38	48		5	5
15.	180–100 Hz			19	81	
16.	70–120 Hz	67	24			9
17.	180–90 Hz		5	14	71	9
18.	70–160 Hz	33	67			
19.	180–120 Hz			71	29	
20.	70–170 Hz	43	43		5	5
21.	180–70 Hz			14	81	5
22.	70–130 Hz	76	14			5
23.	70–75–80 Hz	29	14	5		57

2. táblázat: A hanglejtésstimulusok minősítése %-os megoszlásban

A fenti adatok a következőket tükrözik:

1. A kísérleti alanyok többsége – 39–71%-ban (ereszkedő forma) és 43–76%-ban (emelkedő forma) – 60 Hz-es alapfrekvencia-változásig (70–130 és 180–120 Hz-ig) ereszkedőnek, illetve emelkedőnek minősítették a hangmeneteket, melyeknek meredekségi mutatójuk 20–120 Hz/s, illetve 50–8,3 ms/Hz között ingadozott.

2. A 70 Hz-es F0-emelkedésnél – ez a 110 Hz-es hangterjedelem 64%-át teszi ki –, illetve -csökkenésnél (70–140 és 180–110) egyértelműnek mondható változás következett a minősítésekben, ugyanis a tesztelők nagyobb %-a szökőnek, illetőleg esőnek észlelte a hangmenetet, szökő formának 43–71%-uk, esőnek pedig 48–81%-uk érezte a változást. Ezeknek a mintáknak a meredekségi mutatójuk Hz/s-os adata jóval nagyobb, ms/Hz-es adatuk pedig kisebb volt, mint a 60 Hz-ig változók esetében: 140–220 Hz/s, ill. 7,1–4,5 ms/Hz közötti értékekkel fordultak elő (l. 1. táblázat).

3. Korábbi kísérleti tapasztalatokat is (l. FÖLDI, i. m.) igazolnak az eredmények: a hangmagasság-emelkedés észlelése jobban sikerült, mint az ereszkedésé, ugyanakkor az eső formát nagyobb %-ban ismerték fel a tesztelők, mint a szökő menetűt.

4. A viszonylag kicsi, 10–20 Hz-es alapfrekvencia-változást (növekedést vagy csökkenést) is jól észlelte és minősítette – emelkedőnek vagy ereszkedőnek – a tesztelők többsége. A 23. mintát viszont, amelyben egy 5 Hz-es töréspont is szerepelt

az emelkedő hangmenetben, csupán 29%-ban érezték emelkedőnek, és 57%-ban lebegőnek minősítették a hanglejtésformát.

5. A hangmenet-felismerést az előforduló alapfrekvencia-csúcsok helye és nagysága mellett az F0-változás foka is nagymértékben befolyásolja. Ezt támasztják alá a hanglejtésminták meredekségimutató-adatai is.

FÖLDI ÉVA

A mátraalji nyelvjárás főbb hangtani és alaktani sajátosságairól

1. Ha Vámosgyörknél vagy Kál-Kápolnánál északra fordul az utazó, hamarosan Heves megye egyik legszebb vidékére, a Mátra aljára érkezik. Így nevezik azt a tájat, ahol a hegyvonulat lassan, fokozatosan beleolvad az Alföld síkjába. A Mátraalj nagyjából a Budapest–Miskolc vasútvonalig terjed. Nyugat felől a Zagyva, keletről pedig a Tarna határolja. Ez a vidék nemcsak néprajzi, hanem nyelvjárási szempontból is Magyarország egyik legérdekesebb része.

A szakirodalom szerint a régió – az északnyugati vagy palóc nyelvjáróterületen belül – a Zagyva–Tarna–Tisza vidéki nyelvjárástípushoz tartozik (I. IMRE SAMU, *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Bp., 1971. 359). Az is tény, hogy a középpalócság déli határa – ha nem is vonalszerűen – közvetlenül a Mátra hegység fölött húzódik (vö. BALASSA JÓZSEF, *A magyar nyelvjárások*. Bp., 1891. 75; KÁLMÁN BÉLA, *Nyelvjárásaink*. Bp., 1966. 80; IMRE SAMU i. m. 349 stb.). BERZE NAGY JÁNOS említi, hogy az itt korábban eléggé elszigetelt életet élő palócság féltőn vigyázott hagyományaira, különösen nyelvére, amelyen a régi zománctól nem egy helyen csillog még valami (BERZE NAGY JÁNOS, *A Heves megyei nyelvjárás*. Bp., 1905. 3). Kutatópontjaim a következők voltak: Gyöngyös, a Mátra vidékének legnagyobb, legforgalmasabb települése; Gyöngyöspüspöki (a falut 1922-ben közigazgatásilag is a városhoz csatolták, nevét ma már csak utca őrzi); Gyöngyössolymos, mivel csaknem egybeépült Gyöngyössel, régóta város környéki községnek számít; végül Gyöngyöspata, amely maga is alig 10 kilométeres körzeten belül helyezkedik el. Valamennyi község Árpád-kori település. Az adatközlés szempontjából számításba vehető őslakosok többsége föld- és szőlőműveléssel, fakitermeléssel és bányászattal foglalkozik.

Dolgozatomban – a terjedelem szabta keretek között – a mátraalji nyelvjárás hang- és alaktani jelenségeit kívánom összegezni. Ha itt nem is adhatok teljes rendszert, a bemutatás talán több lesz, mint pusztán vázlat. A vizsgált nyelvjárás anyanyelvjárásom. A nyelvjárási jelenségekre először 1953-ban, tehát éppen 40 esztendeje figyeltem fel ezen a nyelvterületen.

2. A mátraalji palóc népcsoport etnikai vonásai közül legfigyelemreméltóbb a nyelvjárása. Már bevezetésképpen megállapíthatjuk, hogy a mátrai falvak lakóinak

beszédmódja (különösen Gyöngyöspatái és Gyöngyössolymosé) következetesebben palóc, míg Gyöngyöse (a gyöngyöspüspöki városrész kivételével) és a tőle délre eső területé inkább csak palócossá jellemezhető. (Egyébként ma már valamennyi nyelvjáróterületünkön feltétlenül számolnunk kell a társadalmi rétegződésből következő igen erős nyelvi rétegződéssel.)

H a n g t a n i j e l e n s é g e k. Még a hangtani jellemzés előtt ki kell térnünk azokra a problémákra, amelyek az azonos nyelvjárástípusba való besorolást kérdésessé teszik. IMRE SAMU nyelvjárási tipizálása a már említett kitűnő összegzésében (i. m. 66) elsősorban hangtani alapú. A hangrendszer mellett tekintettel van az egyes fonémák megterhelésére, a hangszínrealizációkra, sőt sok esetben alaktani vonatkozásokra is. Hangsúlyozza, hogy a hangrendszer (fonémarendszer) igen fontos jellemzője egy-egy nyelvjárástípusnak, s véleménye szerint "nem sorolható egy típusba két olyan helyi nyelvjárás, melynek hangrendszere nem azonos". Megállapítása azért is lényeges, mert a szerző a magyar nyelvjárások atlaszának idetartozó anyagát vizsgálván arra a következtetésre jut, hogy Heves megyének ez a része – nyelvjárástani szempontból – rendkívül érdekes, színes és változatos. Főként e "tarkaság" miatt nem mert határozottabb típusjelölésre vállalkozni. Ezért használja "A Zagyva–Tarna–Tisza vidék nyelvjárásai" összefoglaló elnevezést, és ugyancsak a fenti okok miatt sorolja az **á t m e n e t i t í p u s o k** közé. Kár, hogy a nyelvátlasz kutatópontjai között az általam vizsgált helységek közül egyedül csak Gyöngyöspata szerepel (J–5 jelzéssel). Abban is nagyon egyetérthetünk a szerzővel, hogy az ejtésbeli eltérések pontosítása céljából szükség lenne ezen a területen egy sűrűbb hálózatos regionális atlasz elkészítésére.

Az itteni helyi nyelvjárás **h a n g r e n d s z e r e** – ha nem is problémamentes besorolással – a következő képet mutatja:

Rövid magánhangzók: *u, ü, i, o, ö, é, a, e* (8), hosszú magánhangzók: *ú, ű, í, ó, ő, é, á* (7), mássalhangzók: mint a köznyelvben + *ly* (26).

Ami a főbb hangtani sajátosságokat illeti, a nyelvjárás hangrendszerének teljes értékű tagjai mellett hivatkoznunk kell az egyes realizációs változatokra és legalább jelzésszerűen a megterhelésükre is, valamint azokra a hangkapcsolatokra, amelyek ma még léteznek.

Hangtani szempontból a terület nyelvjárására a zárt *ë* általános használata jellemző (*sër, vëdër*). Mellette esetenként előforduló hangeszköz (főként idősebbek és nők nyelvhasználatában) az ajakkerekítés nélküli *ä* (*älmä, kápä*), még ritkább az ajakkerekítéssel képzett *ä* (*bätyäm, csärdäs*), a nyílt hosszú *ë* (*jëg, szël*) és az *ó, ő, é* helyén fellépő záródó kettőshangzó (*jó^u, kő^u, szé^p*). Nem tipikus sajátosság az *t*-zés sem, bár (elsősorban Gyöngyöspatán) a köznyelvi *é* helyén gyakran megjelenik (*legtny, szëgtnystg*). A mássalhangzók közül – ha megterhelése a vizsgált helységekben különböző is – az *ly* jelentkezik fonématöbbletként (*gólya, ibolya*), ez az *l+i, l+j* kapcsolatokban is előfordul (*alya, pályinka*).

Hangváltások, hangtani törvényszerűségek. A mátrai községekben (amelyek nem tartoznak szorosabban a város kulturális hatókörébe) az *ú, ű* helyén (szóvégen) olykor *ó, ő* jelentkezik (*gyűrő, koszoró*), azaz nyíltabbá

válásnak vagyunk a tanúi, de hangsúlytalan helyzetben megtalálható a zártabbá válás is (*kezedet, magos*). A váltótöví főnevek a második szótagban rendszerint rövid hangzóval fordulnak elő (*fonal, tehen*). Magánhangzó után és mássalhangzó előtt az *l* kiesik (*kúcs, ződ*), egyben pótlónyúlás következik be. Ennek ellentettje – intervokalikus helyzetben – az *l* kettőzése (*tökélletés, vasalló*), de kettőzést figyelhetünk meg a *c, cs, s, sz* esetében is, főként a birtokos személyjeles alakokban (*papuccsa, kakassa, bajússza*). Idősebbek és nők nyelvhasználatában esetenként erős teljes hasonulás tapasztalható – főként az *r+l* és *r+s* hangkapcsolatban (*nyess, pallag*), ugyanakkor viszont a *-val, -vel* rag *v*-je nem hasonul (*botval, késvel*). Feltűnő vonás a *d, l, n, t* palatalizált ejtése elsősorban *i* előtt (*gyinnye, szeretyi*), és ugyancsak sajátos a hangátvetés is (*débën 'bödön', csana 'csalán', tereny 'tenyér'* stb.).

3. A l a k t a n i j e l e n s é g e k. A *t* végű igék használatakor gyakori a felszólító módnak a jelentő módra tett hatása (*lássa, mégint it van; a jövődjüt nem tudhassa sënki*). A jelenség oka bizonyára az, hogy a felszólító alak jóval határozottabb jelentésű, márpedig a beszélő hathatósan akarja kifejezni magát. A kijelentő mód helyetti felszólító mód a kevésbé tudatos köznyelvi beszédben is gyakorta előfordul. Terjesztésében részesek azok is, akik utánzásból vagy gúnyból használják.

A birtokos személyragozásban a többes szám 3. személyű alak nemcsak kettős, hanem sok esetben hármes változatot is mutat (*fésűjök, onokájok, kertyék*). (Ma már természetesen gyakoribb a köznyelvi kettős megoldás.) Ugyancsak sajátos jelenség, hogy az egy szótagú *t* végű igék múlt idejét előhangzó nélkül képezik (*kötte, sütte*). A *fürödni, söpörni* típusú igék múlt ideje pedig így alakul: *fürdöttem, söpröttem*.

A névragozás terén nem sok gondot fordítanak a ragok végső mássalhangzójára, azaz gyakoriak a *-ho, -he, -hö, -bú, -bű, -tú, -tű* típusú megoldások (*asztalho, fijamti*). Különösen érdekes (bár elég ritka) a felső- és túlzófok *let-* alakja (*letjobb, letésletszëbb*). A *-vá, -vé* határozórag – *v* nélküli formában és magas magánhangzós változatban – ma már ugyancsak ritkán jelentkezik (*madaré lett, túróé vá*), pedig az 50-es években még gyakori volt – mint ahogy a felsorolt hangtani és alaktani jelenségek többsége is.

FÜLÖP LAJOS

"Elnevezőke" (-óka, -őke)

Ha lenne ilyen szavunk, hogy "elnevezőke", vajon mit jelentene? Azt hiszem, természetesnek, nyelvszokásaink alapján jól értelmezhetőnek találnánk, ha ez például egy olyan társasjáték neve volna, amelyben az a cél, hogy megfelelő neveket osztogassunk ki különféle kitalált dolgok, lények számára, vagy kitaláljunk neveket ilyen-olyan nevetlen tárgyacskáknak. Ha ez dobozos társasjáték lenne, "Elnevezőke"

felíratáról meg is sejthetnénk a játék lényegét, s a dobozban levő pecsételőke, betűnyomó valószínűleg "címkézőke" nevet viselne, s mellette lenne "dobóka" is bizonyára. Jól megférne a "Fűzike" felíratú vagy a "Fonóka", "Szövőke" elnevezésű játékok – és játékevek – között.

Az, hogy mai nyelvérzékünk alapján ilyesféle névadáson nemigen csodálkozunk, azt jelezheti, amiről itt szólni szeretnék: az *-óka*, *-őke* képzőnek jól körülhatárolódik mai nyelvünkben megnevezés-alkotó, köznévképző funkciója, különféle elnevezések létrehozásában (használati tárgyak, eszközök, szerszámok, játékok, műsorok, ill. tréfás megnevezések körében) betöltött szerepe, s ebben az elnevező funkcióban (vagy: ebben is) napjainkban is produktív. Behatárolhatók azok a nyelvhasználati körök is, meg-megadhatók azok a grammatikai körülmények is, amelyekben ez az életképesség megmutatkozik; előzmények és szinonímák is látszanak.

Úgy látszik, elsősorban ott van szükség erre a képzőre, ill. szóalkotásmódra, ahol valaminek nevet, elnevezést, címet kell találni. Vagy azért, mert új dolog, s még nincs neve, vagy olyan kicsi eszköz, alkatrész, hogy neve sincs talán; vagy pedig arról van szó, hogy valaminek hiába van neve, mert túl komoly vagy szakmai az a szó, nem jut eszünkbe, vagy nem is ismerjük, vagy egyszerűen csak kényelmesebb, hangulatosabb, derűs kedvünkhöz vagy szűk kis társaságunkhoz jobban illik, ha "alkotunk" egy megfelelő szócskát.

E két kör látszólag a nyelvhasználatban távolabbra esik egymástól. Hiszen az elsőnek említett esetben a tárgyak valamiféle hivatalos elnevezés, tudatos névkeresés, névadási "tevékenység" folyamán kapnak nevet, s ez a név – többnyire árunév – azután hivatalos kereskedelmi listákon, számlákon szerepel. A másik esetben pedig inkább játszi, tréfás megnevezésről, olykor spontán szóalkotásról, alkalmi vagy egyszeri, családi vagy akár egyéni szóhasználatról van szó. A közös vonás e két körben a névadási, elnevezési szándék, a valamilyen új szó kitalálásának, megtalálásának igénye. Ezenkívül azért többnyire közös a kedveskedő, játszi szóhangulat is. A kicsinyítő képző közvetíti ezt, s az adott szerepkörök jól ki is aknázzák. (A bizalmas nyelvhasználati körben, spontán szóalakításoknál ez nem is szorul magyarázatra; az árunevek, eszköznevek körében abból adódik – nem véletlenül, a kicsinyítés eredeti funkciójától nem függetlenül –, hogy jobbra kisméretű használati tárgyokról van szó, vagy pedig gyerekekkel kapcsolatos dolgokról és játékokról, – s reklámnak se rossz a kedves, játékos hangulatú szó. A növénynevek, madárnevek, bogárnevek között elég sok ilyen alakulású szó van, itt a kicsinységre, kedves apróságra utaló és becéző hatást is elbíró megnevező forma szintén természetes, s egyúttal megkülönböztető forma is némelykor, elkülöníti a hasonlók közül a kisebbet.)

Mindez összeér a képző máig húzóó s talán újra megerősödni is látszó produktivitásának mai nyelvi tettenérhetőségében, minthogy mind a (köz)névadási szükséglet és az elnevezésalkotásra is igényt tartó tudatosabb nyelvhasználat, mind a tréfás szóhasználat (a játszi szóalkotási kedvtől az egyéni szófacsarási hajlamig) olyan ok és motívum, mely a képzőproduktivitás megmaradásának irányába hat.

Lássunk példákat! A ma is használatos, de régebbi vagy legalábbis megállapodott (szótárezett) szavakkal indítva a sort (jelentésüket csak jelzem): *nyalóka* (a pálcikás cukorka); *hajtóka* (kabát, zakó gallérja, ujjának, aljának visszahajtott része, zsebpapírt, paroli); *szívóka* 'szipóka' stb.; *szipóka* (egyes rovarok szájszerve); *fúvóka* (a fúvós hangszere, hívják *szopóká*-nak is); *tolóka* (a retesz vagy annak eltolódó vasnyelve); *állóka* és *járóka* (az állni meg a járni tanuló gyerekek rácsos-hálós-gurulós "bútorai"); *ülőke*; *libikóka* (mérleghinta, meg a barázdabillegető egyik népi neve); *mondóka* stb.

A népnyelv is ismert és ismer több ilyen szót. Eszköznevként például: *tróka*, *celőke*, *palóka*; a *tolóka* nemcsak a nagykapu fából való elreteszelője (és nem is csak a lakótelepi rigli), hanem nevezhetnek így bármely eszközt, amit tolni szoktak, hívznak így targoncát, talicskát, fiókot (l. MTSz.); a *szipóka*, *szopóka* lehet csöves bádóg ivóedény neve is, meg a dohányzó (pipa, cigaretta) "szipkája" is; a *fejőke* a fejőszék stb. Társas (munkás és mulatságos) együttlétek elnevezése pl. *fonóka*, *fosztóka*. Tréfás népi megnevezések, a láb, fül, szem játszi népi nevei: *járóka* (ez lehet a lejárnivalók, a komissiók neve is), *hallóka*, *látóka* (ÚMTSz.). Eszköznevként a *látóka* 'kémlődlyuk (a fazekaskemencén)', meg 'tükör' és a búcsúban kapható, újra és újra összerázható és mindig más színes képet mutató játékkaleidoszkóp neve is (uo.).

A legújabb *-óka*, *-őke* végű szóalkotások a szókincs mozgékony rétegeiből valók. Részben azért már általánosult használatúak, részben meg átmeneti jellegűek és periférikusak (akár azért, mert ritkább használatú tárgyak, szakmához kötődő eszközök, nem túl ismert áruk nevei vagy főként a gyerekek életéhez kötődő tárgyak, akár azért, mert játszi képződmények, alkalmi használatúak).

A *mászóka* a játszótéren áll, többnyire fémcsőből való létraféle vagy ilyenek hálózata; a *hordóka* műanyag (vagy vászon) babacipelő alkalmatosság; a *szopóka* cumisüvegre való cucli (l. ÉKSz. is), az *ütőke* labdaütő (ping-pong és tollas), az *úszóka* az úszni tanulókat segíti. A mai (s talán a városi) gyerekek kaleidoszkópja inkább *nézőke* mint *látóka* (s *nézőke* a lakótelepi kulcslyuk kukucskálója is, meg a játékperiszkóp, játékmikroszkóp ablaka is). A gyerekek további elnevezéseket maguk is alkotnak, s egyéni szóhasználatuk olykor összezsengenek. Ilyen alkalmi vagy szűkebb körű szóhasználat példái: *húzóka* (húzos játék); *lejáróka* (lejtős parki ösvény, vö. *járóka* 'az iskolapadok közötti átjáró' – ÚMTSz.); *számolóka* (zsebszámológép); *fogóka* (buszok ülésének kapaszkodója); *nyitóka* (konzerv- és üvegnyitó) stb. Az efféle szóalkotások ismeretében, ezekhez talán tudatosan is idomulva jöhetett létre a kirakodóvásárok (fonni, szőni tanító) játékaiknak elnevezése: *Fonóka*, *Szövőke*, vö. (-*ike* képzővel:) *Fűzike* (dobozos gyöngyfűző). S van egy új sport- (vagy gyógy)eszköz, mely göröngyökön járással pihenteti állítólag a talpat, a neve (nagy betűkkel a dobozán is): *Tipróka*.

A diáknyelv szavaként jelenik meg a *rághatóka* 'radír', *előke* 'iskolaköpeny', vö. *racska*; *cerka*; *pótká* 'pótvizsga'; *hegyka* 'ceruzahegyező' stb. (TÓTH KORNÉLIA, A sárbogárdi diáknyelv szótára. MCsD. 46 [1990]). A jassznyelv kifejezéseiként jegyezték le pl. a *gondolkodóka* 'ész', *beszélőke* 'száj' szavakat (SZÜTS LÁSZLÓ: NytudÉrt. 58 [1967]: 310–2), l. még *alvóka*, *evőke* ("De jó *evőkéd* van!"), *látóka*-félék a népnyelvi lejegyzésekből, argó szóként pl. a *nyalóka* (*nyalcsi*) szót az eddigittől eltérő

jelentésben: 'heroin' (FAZAKAS ISTVÁN, Jasszok, zsarók, cafkavágók. Bp., 1991), l. még másik jelentését is: 'ragasztós hátú kis reklámcédula' (ÉKSz.). A különféle szakmáknak is megvannak a maguk (többnyire kisméretű) tárgyai, eszközei, melyeket *-óka, -őke* végű elnevezésekkel – vagy azokkal is – szoktak illetni. Hol hivatalosan, hol játékos kedvvel. A *fűvóka* újabb (szótárazott) műszaki jelentései: 'a gázcső összeszűkülő része', 'szórófej', 'porlasztó', 'sugárhajtóműnek a gázszugárt kibocsátó nyílása'. A *hajtóka* a vasutasnyelvben: 'kézi hajtású hajtány'. – A vízvezeték szerelőök csak *nyitóká*-nak és *csukóká*-nak nevezik mindazt a kallantyút, amely kinyithatja vagy elzárhatja a vizek útját; a logarléc használóinak a *logar* elmozduló része a *tolóka* (az ÉKSz. is felvette ezt a jelentést); a tájképfestők mozgatható kis fémkerete, képkeresője: *nézőke*; a cipzárjavítók így hívják a cipzárak kiálló, le-leszakadó részét: *húzóka*, stb.

Az említett szavak körében is megfigyelhető, hogy ugyanaz a származék (pl. *nézőke, tolóka, járóka*) nyelvünk több rétegében is megjelenik, más-más jelentésekkel, s egy-egy ilyen szónak a nyelvi rétegződéstől függetlenül is lehet több alkalmi vagy állandó jelentése. Tehát egy *-óka, -őke* végű szavunk többnyire nem csupán egyetlen példáját képviseli az ilyen módon alakult szavainknak. A már említett példák mellé hadd sorakozzon még egy: a *fűjóka* (a már jelzett jelentésen kívül) másféle gyermeknyelvi szóként is ismert: 'trombita' jelentésben (GÓSY MÁRIA: NytudÉrt. 119 [1984]: 54, 57); a népnyelvben pedig lehet még a *fűjóka* 'szalalkáli' is, 'kelttészta' is, 'násdíp' is (ÚMTSz.).

Érdeemes lenne kitekinteni (részletesen is) a növények, madarak stb. hasonló módon alakult elnevezéseire, mivel mind a népi elnevezések, mind műszavak között szép számmal vannak *-óka, -őke* végűek. E nevek mindenképpen rámutatnak arra, hogy elnevezésekben az efféle szóalkotásmód szokásos, s e nevek közre is játszhattak e szóalkotásmód produktív voltának fennmaradásában. Néhány (igei alapú) növényneveink: *csengőke, ütőke, csúszóka, lengőke, folyóka, kúszóka, szövőke, szopóka, szipóka, hízóka, rezgőke* stb. (CSAPODY–PRIESZTER, Magyar növénynevek szótára. Bp., 1966). Hasonló szerkesztésű madárneveink például: *szántóka, gyurgyóka, nincsőke, pipőke, bugybóka, kukóka* stb. (KISS JENŐ, Magyar madárnevek. Bp., 1984. – Az *-óka* képző madárnevekbeli gyakoriságáról is, 214k.).

Az eddig emlegetett *-óka, -őke* végződésű szavak (nagy többségükben) igei alapszót tartalmaznak. A származék jelentése az igével kifejezett cselekvéshez kapcsolódik, azt segíti elő, annak eszköze, tárgya, eredménye stb. Az *-óka, -őke* olyan képzőbokor lehet e szavakban, mely igei alaphoz járuló köznévképzőként funkcionál, elnevezéseket (főként tárgyneveket, eszközneveket) alkot. A származékban voltaképpen a folyamatos melléknévi igenév szerepel, az *-ó, -ő* igenévképzővel; így az igenév + *-ka, -ke* (képző) tagolás is jogos lehetne, hiszen az igenévképző maga is lehet főnévképző, és gyakorta eszköznévképző funkcióban áll (l. *seprő, ásó, csengő*). Éppen a névalkotás, eszköznévképzés lehetett azonban az a funkció, mely kölcsönös erősítést kívánt: az *-ó, -ő* és a *-ka, -ke* összekapcsolódva, képzőbokorként alkalmas lehetett erre. A viszony tehát nem *lapát : lapátka, ásó : ásóka, vödör : vödörke* típusú, ahol a gyakori (névszói) alapszóhoz járul alkalmadtán a kicsinyítő képző. A *nézőke, tróka, folyóka* nem a *néző, tró, folyó* (kicsinyítő) képzős alakja, hanem *néz, ír, folyik*

igékkel kapcsolatos dolgot nevez meg új lexikális egységként az alapszóhoz tett *-óka*, *-őke* képzőbokkal. Vö. *csüngőke* (növénynév a *csüng* igéből) de *csengőcske* kicsinyítőszármazék a *csengő* főnévből, l. még szintén *-cska*, *-cske* képzővel a kicsinyítésben: *folyócska*, *trócska*, *manócska*, *erdőcske* stb. – D. BARTHA KATALINNÁL (A magyar szóképzés története. 114, 129) képzőbokorként a játszi képzők közt szerepel az *-óka*, *-őke* (a *hallóka*, *járóka*-féle példákkal), s a *-ka*, *-ke* denominális képzőnél említi külön csoportban a melléknévi igenévi alapúakat, eszközneveket (*nyalóka*, *szopóka*, *fosztóka* példákkal). A MMNYR. termékeny, de ritka képzőként tárgyalja az *-óka*, *-őke* képzőbokrót, *mosóka*, *beszélőke*, *nézőke* példák nyomán.

A kicsinyítés vagy becézés (kedveskedés, tréfálkozás) motívuma nem tűnik el ebben az esetben sem a *-ka*, *-ke* képzőbokorba vonódása során. Az így elnevezett – elnevezhető – dolgok körében, jellemző tulajdonságaiban is megmutatkozik ez, másrészt meg maga a *-ka*, *-ke* képző is alkot neveket, elnevezéseket (az *-ika*, *-ike* képzőbokorban is gyakran), pl. *fűzike* (madárnév, növénynév), l. még a növénynevek köréből: *bodorka*, *fodorka*, *boglárka* (lepkenév és növénynév), *mihálka* (~*mihóka*) 'csemegebaraboly'. Ide kívánczik HAJDÚ MIHÁLYNAK az a megállapítása, hogy az *-óka*, *-őke* a becézőnevekben (a képző játszi jellegének megfelelően) a közszavakhoz hasonló névváltozatokat alkot (*Boróka*; *Pityóka*), és széles körben elterjedt a használata (Magyar becézőnevek. Bp., 1974. 112). – A legújabb alakulások közül l. *Gyurmóka*, *Nátika* (játék- ill. gyógyszernév); *kavarka* (színes italkeverő pálcikák készletének áruneve); *Tátika* (az ismert utánozó gyermekmúsor címe).

GALLASY MAGDOLNA

Az erdélyi asszonyok régi megnevezéseiről

1. A nők megnevezéseinek, köztük az asszonyneveknek a nyelvtörténeti vonatkozásaival SZABÓ T. ATTILA több alapvető tanulmányában, cikkében foglalkozott (Anyanyelvünk életéből. Bukarest, 1970. 48–54, 308–17; Nyelv és múlt. Bukarest, 1972. 245–9). Megállapításaira hivatkoztak abban a széleskörű nyelvhelyességi vitában, amely az asszonynévhasználat körül a magyar nyelvtudományban és rajta kívül is a hatvanas évek végén folyt. Hogy mégis szükségesnek látom e kérdésre – nem nyelvhelyességi, hanem kizárólag névtörténeti szempontból – visszatérni, annak az oka, hogy az SzT. e tekintetben is páratlanul gazdag adatanyaga és adatközlési módja az erdélyi régiségbeli asszonynevek vizsgálatának további elmélyítésére nyújt lehetőséget. A különböző fajta összeírások névlistáival szemben az SzT. szövegbeágyazott adatanyagot kínál (persze fáradtságosabb anyaggyűjtéssel), s így nemcsak magukat a névformákat, hanem használatuk feltételeit, körülményeit is vizsgálni lehet, s ez – mint alább látni fogjuk – e névformák keletkezésének, szerepének és társadalmi vonatkozásainak a megítéléséhez is nélkülözhetetlen

szempontokat nyújt. E mellett sok esetben a szöveggörnyezetek tájékoztatnak a nevet viselők szociális helyzetéről, a névforma ilyen irányú esetleges kötöttségeit vagy kötetlenségét is jobban láttatják.

Nem vállalkozhattam teljes anyaggyűjtésre az SzT. kötetéből, hanem – egyelőre – egy kisebb mintavétel alapján, melybe a Tár első kötetének elsősorban nőre vonatkozó szócikkait, de nagyjából az egész kötetet bevontam, veszem számba a biztosan férjes nőkre vonatkozó névformákat, kihagyva a vizsgálatból a pusztá keresztnévvel való megnevezést.

2. Az asszonyok megnevezése az erdélyi régiségben igen változatos, sokféle névformában jelentkezik. Ezek a XVI. század második felétől (de feltehetően már korábbról is) egyidejű változatokként élnek egymás mellett, használatuk köre és gyakorisága azonban különbségeket mutat. A következőkben a névformákat összetevőik szerinti csoportosításban, ezen belül változataik szerint tagolva mutatom be, utalva használatuk gyakoriságára, a névformának a közlésbeli helyzettel való kapcsolatára, a szöveggörnyezet jellegére (hivatali nyelvhasználat, mindennapi beszélt nyelv stb.) és a névformát viselők társadalmi csoportjaira.

I. A *felesége* (vagy vele szinonim) szóval alakult névformák

1. a férj teljes neve – *felesége*

Pl. 1585: *Olaios Georg felesége* (Kv) (beletud). [Itt és a továbbiakban zárójelben közlöm az adat lokalizációját. A következő zárójelben utalok az SzT. megfelelő szócikkére, amelyben az adat a terjedelmi okokból nem idézett szöveggörnyezetben található.] 1596: az *Baba Azzonnak Romay Janos felesége* (Kv) (bábaasszony). 1597: az *Veres Pal felesége* (Kv) (bekeszkenődi). 1728: az *Nóvák Feleségéhez* (F.árpás F) (babonaság). Ez az asszony egyéni nevére semmilyen módon nem utaló forma tulajdonképpen nem tekinthető az asszony tulajdonnévi jellegű megnevezési formájának. Kizárólag említő szerepű, és főként olyan tartalmú közlésekben gyakori, amelyeknek középpontjában a férj áll, az asszony nem közvetlen szereplője a közlésnek, bár ritkábban előfordul kizárólag az asszony személyére vonatkozó szövegekben is. Ilyenkor főként a társadalom alacsonyabb szintjéhez tartozó, illetve önálló foglalkozást űző vagy az adott közösségben kevésbé ismert (feltehetőleg máshonnan hozott) asszonyokat említeneik így.

A fentiekből egyértelmű, hogy ez a megnevezési forma, bár az asszony tulajdonnévének egyetlen elemét sem foglalja magában, általában nem a férjnek alárendelt helyzetet hivatott érzékeltetni – alkalmasszerűen esetleg azt is; hanem társadalmi, de főként közléshelyzetek érzékeltetésére szolgál. E mellett szólnak a vele párhuzamosan, de más közléshelyzetekben megjelenő, az asszony neve(i)t is tartalmazó következő névformák:

2. a) a férj teljes neve – *felesége* – az asszony keresztnéve

Pl. 1572: az *lakatos Balint elseo felesége Anna azzony* (Kv) (ány). 1578: *Lazlo boldisar ... felesége, Juliana azzonj* (Uzon Hsz) (asszony 6). 1630: *Csizmazia Marto(n) felesége Borbarazzony*. (Kv) (uo.)

Ennek az asszonyok említésére nem túl gyakran használt névformának a párhuzama egészen általános a lányok megnevezésében pl. 1570: *Gereb Balas leanya Anna* (Kv) (asszony 7). 1574: *a Keotelweroe Berezk leanya Kys Anna* (Kv) (begyak). Az apa családneve természetesen odaértendő leánya egyéni nevéhez, ezért feleslegesen nem ismétlődik. Igen valószínű, hogy a névformák egymásra hatása: a leánynevek megszokott formájának analógiája is elősegíthette a hasonló szerkezetű asszonynévforma kialakulását.

2. b) a feleség keresztneve – a férj teljes neve – felesége

Pl. 1584: *Anna Nyreo Marthon felesége* (Kv) (árvacsalán). | *Marta Ersek Balint felesége* (Kv) (bába). 1585: *orsolia Vermes Balint feleseghe* (Kv) (anya 2b).

Ez az előbbi névformával összetevőiben azonos, de fordított szórendű változat minden esetben vallomástevő asszony megnevezéseként fordul elő a törvénykezési jegyzőkönyvek hivatalos nyelvében, a vallomások nyelvileg állandósult bevezető mondatában. Ezt igen gyakran a különben magyarul vezetett jegyzőkönyvek is latinul írják, s benne a valló neve is latinosított formában áll: pl. 1567: *Anna vxor Jacobi Nagy iurata fassa est, Anna vxor Joannis Zegedi iurata fassa est* (Kv) (boszorkány 3). A latin minta hatása minden bizonnyal érvényesült a szórendi cserében, bár kialakulhatott ez a névforma a nők pusztá keresztneven való említéséből is úgy (l. erre nézve SZABÓ T. ATTILA, Annazsóny és asszonytársai: Nyelv és múlt. Bukarest, 1972. 245–9), hogy a *feleség* szó és a férj neve ehhez értelmezőként társult a pontosabb identifikáció érdekében. A vallomástevő leányok megnevezési formái közt ennek is megvan a megfelelője. Pl. 1570: *Cathalin Tot Janos leanya* (Kv) (asszony 7). 1584: *Catalin papfalwy Illies janosnak ... edes leania* (Kv) (apa 1).

3. a) a férj teljes vagy családneve – felesége – a feleség teljes leányneve

Pl. 1584: *Tholdalagy Ferencz Felesege Frattaj Clarazzony* (M. Fráta K) 1642: *Garay Vram feleseghe Petki Susannazzony* (Galac BN) (uo.) (asszony 6). 1652: *Biro Gergeli veres Drabant Felesege Nagi Annaszszoni* (uo.). 1675: *Mihali deak Karaznay felessege Balogh Sarazzoni* (Zágon Hsz) (uo.). 1706: *Kis Gergely Márton ... Felesége Lovász Annok* (Szék K) (bábaság).

3. b) a férj teljes neve – és az ő felesége/nője – a feleség teljes leányneve

Pl. 1580: *Almady Gaspar es az w felesegi Zylwasy Sofyazon* (M.légen K) (asszony 6). 1640: *Vitezleo Farago Andras Ur(am) es felesége az Nemzetes Bodoni Susannazzony* (uo.). 1849: *Vas János és nője Osváth Mária aszszon* (Bözöd U) (uo.).

3. c) a feleség teljes leányneve – a férj teljes neve – házastársa

Pl. 1572: *Almadi Ilonazzony Zekeny Illyes Uramnak Hazas tarsa* (Szászszombor SzD) (asszony 6). 1629: *Veres Christina ... Sigmond Janosnak hwtes tarsa* (Meggyesfva MT) (asszonyállat).

Az asszony eredeti teljes leánynevét és férje nevét lazán kapcsoló fenti névformák egyidejűleg érzékeltetik a házastársi kapcsolatot és a házastársak különálló személyiségét, melyet ezek a névformák valamiért hangsúlyozni kívánnak.

Viselőik többsége legalább a társadalmi középréteghez tartozik, a feleség családjának tekintélye állhat az ő teljes leánynevének említése mögött. Más részüknél a nőnek szóló tiszteletadást kinyilvánító forma ez az ő személyét külön hangsúlyozó névhasználat. Különösen nyilvánvaló ez olyan esetben, amikor a férj maga címezi így levelét feleségének pl. 1651: *Nemzetes Bethlen Ferencz Uram szerelmes hazas tarsanak Nemzetes Kemény kata Asszonnak ... adassek* (asszony 9c). De van egy ezzel merőben ellentétes szituáció is, melyben e névformához folyamodnak, nevezetesen akkor, ha a házastársi viszony meglazul, felbomlóban van. Pl. 1694: *Nylna(n) leue(n) Dienes Istva(n) Felesegenek Busi Katanak* Nemetekkel valo paraznasaga ... Azert az artatlan fel absolvaltatik, a parazna vinculatlatik (Szék K) (ártatlan).

4. a) a feleség teljes neve – a férj teljes neve – özvegye / (relictaja) meghagyott házastársa

Pl. 1583: *Gallaczy Annazon, az Nehay ... Theorok Mihalnak ... megh hagyott hazas tharsa* (Oroszfája K) (asszonyállat). 1633: *Bach Sophia Azzony Kelner Andras Relictaja* (kv) (asszony 6). 1799: *Báronissa Bornemisza Anna Asszony Néhai Báro Josika Imre Ur özvegyének* (Burdjánosóbuda K) (baronissza 2).

4. b) a férj teljes neve – (meghagyatott) özvegye – (árva) a feleség teljes neve.

Pl. 1645: *Katona Pal Vram megh hagyatot Eozwegye Szilvasi Magdolnazony* (asszony 6). 1660: *Nemeth Andrasnak megh hagiatot eozvegiet Konya Annat* (Kv) (boszorkányság 1). 1682: *Nemzetes Szamosfalvi Mikola Sigmond Wr(am) eözvegye Arva Kamuthi Susanna* (Kv), 1723: *Groff Zabolai Mihaly wram ő Kglme meg hagyatott özvegye Arva Bethlen Drusianna* (Zabola Hsz) (árva 3).

Az özvegyasszonyok fenti – és más – névformáira a leánykori név megjelenése igen jellemző. Benne nyilván az vetül ki, hogy férjük halála után ők válnak családfővé, s ennek folytán személyük a férj háteréből előre lép.

II. A -né asszonynévképzős névformák

1. a férj neve + né

1. a) a férj teljes neve + né

Pl. 1558: *Bwday Zabo Janosne* (Kv) (beste II). 1568: *zabo gazparnenak* (Kv) (asszony 9b) | *Kodory Gasparnetol* (Kv) (a, az I. 1c). 1569: *More Janosne* (Kv) (asszony 6). 1633: *az Aszoni Csizmazia Martonne* (Mv) (becsap 1). 1651: *Kannagjarto Ferenczne Asszonzjom* (Kv) (árvácska). 1746: *Mlgos Báronissa Korda Sigmondne* (Balázsháza Sz) (baronissza). 1799: *Mlgs Groffne Kornis Ferenczne Asszanyam* (Harasztkerék MT) (asszony 6). 1813: *Barátosi Joseffné Asszony* (Dés) (céhmesterné). 1823: *Nemes Szilágyi Istvánné asszony* (Radnótfája MT) (bebújik 1).

Ez a leggyakoribb és a legáltalánosabb megnevezési formája az asszonyoknak a XVI – XIX. században. Az asszonynevek vizsgált adatainak 51%-át ez a névforma teszi ki. Minden társadalmi rétegben: a cigánynétól a grófnőig viselik, mindenfajta közléshelyzetben és használati helyzetben megtalálható, a hivatalos nyelvhasználatban a vallomástevők névformájaként ugyanúgy feltűnik, mint a legkövetlenebb beszédben emlegetett névként. Említő- és szólítónév funkcióban egyaránt használatos, az utóbbi esetben kiegészülhet a tiszteletadó *asszony*, *asszonyom* szóval, illetve társadalmi rangjelzőkkel (*nemes*, *baronissza*, *gróf* stb.).

1. b) a férj családneve + né

Pl. 1570: *Trombitasne* (Kv) (apa 1). 1572: *Keomyesne* (Kv) (ágy 1 szk). 1573: *Kapanet* (Kv) (ám 1). 1600: *Darabosne* (Kv) (ágy 2). 1644: *Kalmannek* (Mv) (beszél 1). 1725: *Beszprenyine Baba* (Kv) (bába 1). 1748: *Ferenczne Asszonyomnak* (Torda) (a). 1816: *Szitásné* (Dés) (becstelen 1).

Azok a szövegkörnyezetek, amelyekben az asszonynévnek ez a változata gyakran feltűnik, azt bizonyítják, hogy elsősorban a kötetlenebb beszédben éltek vele, és többnyire a társadalom középső és alsóbb szintjeihez tartozó asszonyokat: kézművesek, hivatalszolgák, jobbágyok feleségét említették vagy éppen szólították e névformában. Szólítónévként azonban tiszteletlen kisebbitő árnyalatot is kaphatott, ezért tiszteletadó formában mindig kiegészítik az *asszony(om)* szóval.

1. c) a férj család/keresztneve – foglalkozása + né

Pl. 1570: *Janos Kowachne* (Kv) (ám 1). 1582: *Szpos Deakne* (Kv) (becsapdos). 1584: *Balint deakne* (Kv) (boszorkányság). 1590: *Istvan Kovachne* (Kv) (beste II). 1689: *Mihaly Deakne* (Kopacsel F) (alkalom 2). 1739: *Vanya béresnetöl* (Kóród KK) (béresné). 1849: *Miklos Czigannét* (Héjjasfva NK) (cigányné).

Az e korban is még egynevű férfiak: kovácsok, deákok, papok, bírók, zsellérek, cigányok feleségei viselik e névformát, amelyben a -né képző a férj foglalkozását jelző szóhoz kapcsolódik mintegy hangsúlyozva azt a társadalmi helyzetet, amelyhez a feleség épp férje révén jutott.

2. a férj neve + né – a feleség keresztneve

2. a) a férj teljes neve + né – a feleség keresztneve

Pl. 1544: *che gergelne az borbala azzon* (Galac BN/Szászszombor SzD) (asszony 6). 1570: *Pechy Kalmar Andrasne Margit azzon* (Kv) (uo.). 1599: *Hozzw Martonne Katalin* (Kv) (arculütés). 1602: *Racz Andrasne Catus azzonny* (Kv) (bekeszkenődi). 1603: *simo petemet Ilokot és peterff Janosnet Katalint* (Uisz) (asszonynép). 1816: *Gyalai Joseffne Kata (a)szszany* (Kv) (asszony 6).

Az asszonynévformák közül ez és változatai főként a XVI–XVII. századra jellemzőek (l. AÉ 59). Az 1700-as évektől használatuk nagyon megritkul, kivételesebbé válik. Addig azonban igen elterjedt mind a hivatalos nyelvhasználatban, mind a mindennapi nyelvben.

2. b) a férj keresztneve – foglalkozása + né – a feleség keresztneve

Pl. 1589: *Gergel kowachne Susannazzony*, | *Daniel kowachne Orsolyazzony* (Dés) (asszony 6). 1592/1594: *Andras Kowachne Neste Azzoni* (Kv) (uo.). 1613: *György Kouátsne Ilonaaszszony* (Kv) (uo.). Az előző névforma alakváltozata az egyelemű nevet viselő férfiak feleségénél (l. még 1. c).

2. c) a feleség keresztneve – a férj teljes neve + né

Pl. 1551: *Katha azzont nehaj Barczaj lazlonet* (Mezőszengyel TA) (anya 1). 1570: *Ilona az Zech gasparne* (a, az c). 1584: *Ersebet Varga Antalne* (Kv) (bebújik 1). 1594: *egy Ersebeth neweo azzonyallat twdni illik Kelemen Istwanne* (Újlak Sz) (asszonyállat). E névformában – mely fordítottja a 2. a) szerkezetűnek – a nő egyéni nevét értelmzőszerűen követi az asszonynév. Az 1594-es adat kifejtett formában mutatja

az összetevők közötti viszonyt. A latin névforma szórendi hatása azonban itt is feltehető. Ez a névforma még hamarabb visszaszorul, mint fordított szórendű párja.

**2. d) a feleség keresztneve – a férj keresztneve,
foglalkozása + né**

Pl. 1570: *Orsoly azzon Leorinch deakne* (Kv) (asszony 6) | *Margit Azzon Benedek Kowachne* (Kv) (apácaasszony). 1590: *Orsiolazzon Istvan Kowachyne felesége* (így!) (Kv) (uo.). A 2. b) névforma változata az egynevű férfiak feleségénél.

3. a) a férj teljes neve + né – a feleség teljes neve

Pl. 1577: *Nehay Beldi Kelemenne Lazar Anna* (békesség 2). 1594: *Gerendi Janosneual Rakoczi Magdolna Azzonnyal* (ágy 1). 1630: *Ferencz Jakabne szent Egedj Osol* (!) *Aszoni czegei Vas Geórgy iobagia* (Szentegyed SzD) (asszony 6). 1639: *Kerey Albertne Cserenyi Sofia Aszony, chereny Gergelyne Szent Pali Anna Aszony* (Vajdaszentiván MT) (árva 2). 1726: *Szilagy Lászlóné Szász Kis Anna* (Kv) (becstelenítés). 1758: *Udvar Istvánnét Csúka Pannát* (Betlenszentmiklós KK) (ágy). 1801: *Lázár Adamné Argye Eva nevű cigánne* (Erdőszentgyörgy MT) (cigányné). 1858: *özvegy Basa Danielné Hencz Anna babaasszony* (Dés) (bábaasszony).

Az asszonynev mellett a feleség teljes leánykori nevét feltüntető névforma folyamatosan élt a XVI. századtól napjainkig. A nyelvtörténeti adatok sűrűsége gyakorisági sorrendben a harmadik helyen álló névformának mutatja, mely társadalmi kööttség nélkül minden rendű-rangú asszonyt megilletett. Ez és az adatok szövegkörnyezete kétségtelenné teszi, hogy ez a névforma nem a feleség társadalmi helyzetéhez kapcsolódott, hanem olyan hivatalos, főként jogi ügyek lebonyolítása rendjén érvényesítették, amelyekben szükség volt az asszony személyének a férjtől való elhatárolására vagy vagyoni, vagy éppen a házastársi kapcsolatot érintő szempontból.

**3. b) a feleség teljes neve – a férj teljes neve
(foglalkozása) + né**

Pl. 1551: *Pogan Soffya azzon nehaj barcziaj Palne* (Mezőszengyel TA) (asszony 6). 1573: *Pesty Katus Kassai Janos deakne* (Kv) (anya 1). 1578: *Swky Kathaazzon az Nehay Lazar ferenczne* (Kv) (uo.). 1579: *Sombory Annaszony Almadi Andrasne* (Szélkerék SzD) (asszony 6).

A feleség teljes nevét első helyen, a *-né* képzős asszonynev előtt feltüntető névforma a XVI. század után igen meggyérül, majd el is tűnik párhuzamosan a feleségnek csak a keresztnevét feltüntető hasonló szórendű névformával (1. 2. c).

III. A feleség saját neve

a) a feleség teljes neve – asszony

Pl. 1551: *dienessy Katha azzon* (Mezőszengyel TA) (anya). 1638: *Daroczy Kattaszony* (Kv) (asszony 6). 1700: *Incedi Christina Asz(szony)* (Dés) (becstelenség). 1733: *Kereszturi Anna Aszsonnyal* (Kilyén Hsz) (Asszony 9f szk).

b) a feleség teljes neve

Pl. 1603: *Torma Borbarat* (árva 3). 1641: *Bako Anna* (Szék K) (asszonyi állat). 1767: *Apáti Jutka* (Betlenszentmiklós KK) (anya 1). 1772: *Kopias Dorottyára* (Szarhegy Cs) (apa 1). 1791: *Csipkés Borka* (Várfva TA) (anyós 1).

c) *árva* – a feleség teljes neve

Pl. 1689: *Arva Hozv Kata* (Nagykászton Cs). 1699: *Árva Wér Judit* (Krakkó AF). 1763: *árva Bágyi Susanna* (Retteg SzD) (árva 3).

Az asszonynev nélkül, csak saját leánykori nevükön szereplő asszonyok névhasználatának megítélésekor csak azokra a nyelvtörténeti adatokra lehet támaszkodni, amelyekben a név szöveggörnyezete egyértelművé teszi a név viselőjének asszony mivoltát. Az *asszony* szó ugyanis korábban 'úrnő, nemesi rendhez tartozó nő' jelentésben is élt (TESz., SzT.), majd tiszteletadó értelmezőként kapcsolták a nőnevekhez, de nemcsak asszonyok, hanem lányok esetében is. A fent jelzett módon kiszűrt adatanyag arról vall, hogy az asszonyokat főként a következő esetekben szerepeltetik csak leánynevükön: ha apjuk nevével együtt, vele kapcsolatban említik őket; ha a házasság előtti időről van szó; ha a házastársak elhagyják egymást, és végül, ha a férj halálával a házasság valójában megszűnik.

IV. A férj családneve – a feleség keresztneve

Ennek a nyelvhelyességi szempontból igen sokat vitatott asszonynevformának egyetlen nagyon érdekes adata került elé az SzT. XVI. századi névanyagából. Értékelése szempontjából szükséges, hogy nemcsak a névre vonatkozó adatot, hanem két olyan szövegrészt is idézzek, amely bizonyítja, hogy az adat hitelesnek tekinthető, tehát nem véletlen elírásról van szó. Az adatok a széki válóperes jegyzőkönyvből valók, és két időpontban kétféleképpen említik ugyanazt a házaspárt: 1687: *Fazakas János Feleségétől Gaspár Katától* divortiumot kivan, mint órdóngös és Boszorkány személytől (SzJK 218). 1688: Mint hogy *Fazakas Kata*, boszorkánsága miatt Férjét *Fazakas Janost* hitetlenül mar két esztendőktől fogva el hadta ... Tetczett a sz. Széknek, hogy Fazakas Janos infidelis boszorkány Felesegetől Fazakas Katától divortialtassek (SzJK 222) (boszorkány 2).

Az első adat Fazakas János feleségét leánynevén, *Gáspár Kataként* említi, mint ahogy a felboruló házastársi kapcsolat esetében e korban szokásos. Annál meglepőbb, hogy a házasság felbontásának kimondásakor viszont Gáspár Kata ismételt *Fazakas Kata* néven szerepel ugyanabban a hivatalos iratban. E névforma felbukkanása nyilván további kutatást igényel, egyetlen – bár kétségbevonhatatlan – történeti adat alapján semmilyen következtetésre nem tanácsos jutni.

3. A XVI-XIX. század itt bemutatott változatos asszonynevformái egymás mellett és a névhasználatban egymással váltakozva éltek. Erről nemcsak azonos időből származó nyelvtörténeti adataik tanúskodnak, hanem együttes használatukat bizonyító előfordulásaik is, amelyek ugyanabban a szövegben, egymás szomszédságában említik őket. A többféle névforma vonatkozhat ugyanarra a személyre. Pl. 1551: az my marha Illette volna *Katha azzont nehaj Barcziaj lazlonet* az ew meg holt ura marhayaban, az ew ket gyermeke kozot Barcziaj Pal es Sandor kozott és *dyenessy Katha* azzon Ew annyok kozott, Mynden Marhai harom fele oztwan (Mezőszengel TA) (anya 1). 1573: Talalkozot volt Zembe Albert Leorinchne *Benedek telmanneval ... Az telmanne Mond ...* (Kv) (cigánynő).

A többféle névforma más-más személyre is vonatkozhatik. Pl. 1570: hytta volt *Ilona az Zepoch gasparne, Keomyes palnehoz* (Kv) (a, az c). 1573: *Veres Jacobne*

Borbara azzon talal Lwchazzonra Mezaros Imrehnere (Kv) (asszony 6). 1574: Keotelwewero Bereczkne Mond otth Im az hitwan vizla leankat meg fogatta az chisame (Kv) (begyak). 1597: Fel peres Veres(?) lukacijne derys Katalin asszony ... alperes fulo lorinczne Katalin (Uisz) (ártatlan I/1.). 1630: Csizmazia Marto(n) felesége Borbarazzony Szabo Istvanne Borbara Azon (Kv) (asszony 6).

Asszonynévformák történeti változatainak sorát áttekintve, sokféleségük ellenére mégis arra a következtetésre kell jutnunk, hogy közöttük a *Tymár Jánosné* típust alapformának kell tekintenünk. Gyakoriság és folytonosság tekintetében is messze a többi fölé emelkedik, de alapforma abban az értelemben is, hogy a többi asszonynévformák nagy részében is jelen van, köréje szerveződnek a megnevezésben még résztvevő más névelemek. Az asszony saját nevei lényegében ezt az alapnévformát bővítik, s – mint láttuk – erre rendszerint akkor kerül sor, ha az asszony személyét bizonyos élethelyzetek a férjétől elhatárolják, illetve ha az adott közléshelyzetek különböző tényezői ezt szükségessé vagy természetessé teszik. Az asszony saját nevének használatát a régiségben nem tarthatjuk tehát a női egyenjogúsítás előfutárának, még kevésbé megnyilvánulásának. A mai asszonynévformáknak nem annyira funkcionális, mint inkább alaki elődeit és mintáit láthatjuk bennük.

B. GERGELY PIROSKA

Folyóvíznevek kétnyelvű környezetben

Az országban használatos földrajzi neveket közlétező egyes megyei és járási gyűjtemények névtani, dialektológiai és más szempontból vizsgálható bő anyagot tárnak a kutatók elé. A vizsgálódási lehetőségek körét tágítja az a bizonyára közismert tény, hogy az említett kötetek a magyar nevek mellett a hazai nemzetiségek által használt megnevezéseket is tartalmazzák, s ezáltal gazdag adattárként állnak rendelkezésre a névadást, a névhasználatot és a nevek életét nyomon követő kutatásokhoz.

Az alábbiakban a pápai járás tizennégy, magyar-német kétnyelvű községének anyagából gyűjtöttem ki a neveket a címben jelzett témához. A községek kiválasztásában egyrészt természetföldrajzi szempontok játszottak szerepet – a Bakonyban és északi előterében viszonylag sok a kisebb-nagyobb folyócska, patak –, másrészt ezen községek névanyagának közlétezőjeként magam is jártam a terepen, így személyes tapasztalatokat is szerezhettem a nevek használatát illetőleg. A forrásul szolgáló mű: Veszprém megye földrajzi nevei 2. A pápai járás. MNyTK. 171. Szerkesztette BALOGH LAJOS és ÖRDÖG FERENC. Bp., 1987.

A kiválasztott anyag átvizsgálása után a neveket két nagyobb csoportba lehet sorolni aszerint, hogy a velük jelölt objektumoknak van-e mindkét nyelven

megnevezése vagy nincs. A főbb csoportokon belüli alkategóriákat abból a szempontból igyekeztem létrehozni, hogy a kétnyelvűségnek, illetve az egynyelvűségnek milyen jellemzői állapíthatók meg – mélyebbre hatoló kutatások nélkül is.

I. A jelölt objektumnak magyar és német neve is van

1. azonos szemléletű nevek

13. Románd 61. *Patak* : *Bornát-ér* : n. *Póh* 'Bach' [K₁. *Mühlbach*]
21. Bakonygyirót 58. *Malompatak* : n. *Mügrám* 'Mühlgraben'
35. Béb 50. *Hosszi-vizesárok* : *Rína* 'Rinne'
78. *Séd* : n. *Póh* 'Bach' [K₁. *Groszbach* Hiv. *Öreg-séd*]
46. Nagytevel 132. *Hosszi-réti-patak* : n. *Langvtznpóh* 'Langwiesenbach' [K₁. *Jári B.* Hiv. *Jári-patak*]
138. *Síd* : *Séd* : n. *Ojdi Póh* 'Alter Bach' [K₂. *Bakony-ér*]
55. Döbrönte 78. *Malomárok* : n. *Mükrám* 'Mühlgraben' [K₁. *Mühl Bach*]
59. Bakonyjákó 35. *Malomárok* : n. *Mükrám* 'Mühlgraben'
57. *Jári-patak* : n. *Jári-Póh* 'Jári-Bach'
60. Németbánya 61. *Tustán-árok* : *Szalmahidi-árok* : n. *Stróprindlkrám* 'Strohbründelgraben'

2. eltérő szemléletű nevek

5. Bakonypéterd 52. *Varsányi-árok* : n. *Khoinəkrám* 'Kanalgraben'. "A Likivarsány nevű dűlőn folyik keresztül".
41. Bakonykoppány 66. *Som-berék-síd* : n. *Hot-Kəarənc* 'Holt-Gerence = Tote Gerence'. A szomszédos Ugod egyik dűlőjének nevéből.
61. Farkasgyepű 34. *Bitva* : n. *Tejcsहितvossə* 'Deutschüttener Wasser'. Németbánya felől ér a falu határába.
114. *Köves-patak* : n. *Szandvosza* 'Sandwasser'

3. névkölcsönzés

13. Románd 38. *Luli-árok* < n. *Lulkrám* 'Lullgraben = Talgraben' [K₁. *Ludelbach*]
35. Béb 44. *Gerence* > n. *Kəarənc* 'Gerence'
36. Bakonyszűcs 123. *Gerence* > n. *Kerəncə*
41. Bakonykoppány 67. *Gerence* > n. *Kəarənc*
55. Döbrönte 77. *Bitva* > n. *Vítvə* 'Bitva' [K₁. *Bitva*]
58. Ganna 81. *Bitva* > n. *Vítvə*
61. Farkasgyepű 53. *Les-patak* > n. *Leskrámvosza* 'Lesgrabenwasser = Lauergrabenwasser'

4. magyar "hivatalos" (térvégi) név ~ német népi név

21. Bakonygyirót 89. *Bornát-ér* (MoFnT. 2.) ~ n. *Póh* 'Bach'
32. Bakonyszentiván 108. *Kánya-ér* (Bt.) ~ n. *Páhl* 'Bachel = Bächlein'
36. Bakonyszűcs 67. *Kánya-ér* (Bt.) ~ n. *Páhl* [K₁. *Séd-Bach* Hiv. *Csángota-ér*]
58. Ganna 88. *Köves-patak* (MoFnT. 2.) ~ n. *Póh* 'Bach'
59. Bakonyjákó 110. *Bitva-patak* (MoFnT. 2.: *Bitva*) ~ n. *Póh*
60. Németbánya 84. *Bitva* (MoFnT. 2.) ~ n. *Póh*

II. A jelölt objektumnak csak az egyik nyelven van neve

1. magyar (térképi) név: + ~ német népi név: ϕ

5. Bakonypéterd 49. *Bornát-ér* (MoFnT. 2.) [K₁. *Mühlbach*]

32. Bakonyszentiván 95. *Tüskés-ér*

56. Iharkút 61. *Bakony-ér* (MoFnT. 2.: *Pápai-Bakony-ér*)

123. *Fekete-séd* (Bkt.)

58. Ganna 95. *Köris-patak* (MoFnT. 2.: *Körös-patak*)

59. Bakonyjákó 125. *Köves-patak* (MoFnT. 2.)

2. magyar név: ϕ ~ német népi név: +

13. Románd 106. n. *Műkrám* 'Mühlgraben' [K₁. *Wiesengraben Bach* MoFnT. 2.: *Sokorói-Bakony-ér*]

55. Döbrönte 29. n. *Miháspahl* 'Michaelsbachel'

35. n. *Vitam-Páhl* ? 'Bitang-Bachel'

Mint látható, az I/1-es csoport tartalmazza a legtöbb adatot, és ez bizonyára így lenne akkor is, ha nagyobb korpuszt vizsgálnánk: névtani univerzálé ugyanis az, hogy földrajzi objektumokat bizonyos jegyeik révén különböző nyelvekben is azonos szemlélet alapján neveznek meg. Azonos szemléletnek pedig adott esetben elegendő az is, hogy a folyóvíz milyen méretű (*patak* ~ *Bach*), illetve mi a funkciója (*malompatak* ~ *Mühlgraben*). Az ilyen jellegű kettős nevek esetében mindig fölmerülhet a kérdés, vajon nem fordítással van-e dolgunk az egyik nyelv esetében. Erről biztosat állítani legfőlőbb csak alapos (település)történeti vizsgálódások után lehetne, amire azonban a jelenlegi keretek között nincs lehetőség.

Az I/3-as csoport is érthető névtani viszonyokat tükröz: ha nincs valamilyen "erősebb", konkrét szemléleten alapuló névadási lehetőség, akkor az egyik (esetünkben a magyar, bizonyára eredetibb) név jövevényelemként átkerülhet a másik (esetünkben a német) nyelvbe. Ez főleg akkor történhet meg könnyen, ha az átvevő nyelv számára a földrajzi objektumot jelölő más nyelvű név mind morfológiai, mind pedig szemantikai tekintetben elemezhetetlen.

Néhány sort érdemel az I/4-es csoport is. A német népi tudatban az adott folyóvíz megnevezésekor csak annak jellege volt a fontos, ezért csak *Bach*-nak, azaz 'patak'-nak jelölik. A magyar oldalon álló név – az adott településeken – bizonyára csak másodlagos, és "írott" névként feltehetőleg csak hivatalos, magyar nyelvű érintkezések esetében fordul(t) elő.

Rövid írásom talán része lesz azoknak a lehetséges jövődő névtani kutatásoknak, amelyek többnyelvű települések névhasználati viszonyait és kialakulásuk okait vizsgálják majd.

Rövidítések:

Bkt. = A Bakony (keleti rész) turisztatérképe. Kartográfiai Vállalat, Budapest, 1983.³

Bt. = A Bakony turisztatérképe. Kartográfiai Vállalat, Budapest, 1976.⁸

MoFnT. 2. = Magyarország Földrajzinév-tára 2. Veszprém megye. Kartográfiai Vállalat, Budapest, 1978.

GERSTNER KÁROLY

A *dora* jelentéstörténete

HAJDÚ MIHÁLY Disznóvágás Orosházán c. tartalmas tanulmányában írja, hogy "néha a *dorá*-ba és a recehájba (hashártya) is hurkát tettek." A sajtot is töltötték a *dorá*-ba, a vakbélbe (Szántó Kovács J. Múzeum évkönyve 1963–64. Orosháza, 1965. 243, 244). Ez a tájszavunk *dóra-néni* 'a disznó gyomra' alakban ismeretes Kondoroson (ÚMTSz.). Említik *dora* néven is, de inkább csak az Orosházáról Kondorosra áttelepültek. Pontosabban a *dora* az ún. *fodorbél* legvastagabb része, s azt a hurkát töltik bele, amelyet kóstolóba a legnépesebb családnak küldenek (s. gy.). A váci járásban fekvő Kisnémediből közli HEGEDŰS A., hogy a *dora* ott "a sertés fodros belének vége. Miután kimosták, ebbe töltik a disznósajtot" (Kisnémedi tájszótár. 1992. 28).

Az orosházi, kondorosi, kisnémedi *dora* jelentésének magyarázatához közelebb jutunk, ha tekintetbe vesszük, hogy Mezőberényben a *dora* jelentése 'kövér, testes' (ÚMTSz.). Ezt figyelembe véve az orosházi, kondorosi, kisnémedi *dora* a 'vastagabb sertésbelet, gyomrot' jelentette, amelybe a sajtot, hurkát töltötték. A *dóra-néni*-vel alább még találkozunk.

A *dora* nyelvileg rokon, de más jelentésű változatai Veszprém északi és déli részén, a Mezőföldön, Tolnában, Somogyban ismertek. Századunk elején a Balaton melléki *dóri kályha* téglából, vályogból rakott, fehérre meszelt, mázas fiókok nélküli kemence (JANKÓ J., A Balaton melléki lakosság néprajza. Bp., 1902. 210). GÖNYEY S. hozta a hírt a Bakonyból, hogy ott a *dorkó* félhenger alakú szobai kemence többkevesebb kályhacsempével kirakva. A konyhából fűtötték. Vesszőből font vázát kívülből betapasztották. A szemes, csempés kályhák váltották fel. A bakonyi szlovák házakban a szögletes formált kemencét is használták (GÖNYEY S., Népr.Ért. 1933. 4–9). Később VAJKAI A. foglalkozik a terminológiával. A *dorkó*, a *dóri* vesszőből font, vályogból rakott nyereg-, koporsó-, állóhasáb alakú szobai kemence. A szó Veszprém megye keleti, délkeleti részén terjedt el (Népr.Ért. 1940. 27–9). Lényegében azonos volt az alföldi kemencékkel, ezek szögletes, gyakran padka nélküli változataival. A kemencét a szegényebb réteg használta. A módosabbak szemes kályhát építettek a szoba fűtésére.

A Mezőföld déli részéről tudjuk, hogy a *dórikályha*, a *dore* után építették a kályhát. Az előbbi vályogból épült, "átmenet" a kemence és a kályha között (KÜCSÁN J., Alba Regia 1979. 313, 316, 318). Nyilvánvalóan azért, mert itt-ott kályhaszemeket illesztettek az oldalába. A Mezőföld nyugati (részben Fejér megyei) részének falvaiból a vesszővázaz vagy vályog, nyereg-, állóhasáb alakú kemencének *dórikályha*, *dorekályha*, *dorkókályha* vagy csak *dóri*, *dore*, *dorkó* elnevezéseit LUKÁCS L. tartalmas tanulmányából ismerjük (Tűzhelyek a mezőföldi házban.: Néprajzi tanulmányok. Debrecen, 1982. 146., 151). LUKÁCS L. egy későbbi tanulmányában visszatér a *dorkókra*, többnek fényképét is közli. A *dorkó*-k, *dorekályhá*-k stb. domborodó oldalú, koporsó-, állóhasáb alakú zárt tűzhelyek. Fűtőnyílásuk a konyhában van. A cselédházakban (Dég) is *dórikályha* állt. Mivel a szobában két család lakott, felváltva fűtötték (Tűzhelyek a kelet-dunántúli házban: Építészet az Alföldön. Nagykőrös,

1989. 241–5). Mindkét tanulmányból az is világosan kitűnik, hogy a *dorkó*-típusú kemencéket a szemes kályhák váltották fel. Az ÚMTSz. adataiból az derül ki, hogy a *dórákályha* a Koppány völgyében favázás, sárral betapasztott kemence. A Mezőföldön, Somogyban a sárból, vályogból vagy téglából rakott szobai boglyakemence a *dóri*, a *dóri kályha*. Ugyanez a jelentése a *dorkó* terminológiának az igen szórványos cserépkályha, tűzhely jelentéssel együtt.

SABJÁN T. összefoglalóan írja: "A Mezőföldön, Fejér és Komárom megyében, valamint a Dunától északra egészen Zobor vidékéig a szobai kemencéknek egy nyereg alakú (nemcsak nyeregalakú!) változata terjedt el, amelyet sárból vagy vályogból építenek. A *dóri*-nak, *dorkó*-nak, – északon *siská*-nak, *siskó*-nak – nevezett kemencék között előfordul néhány csempézett példány is": befelé dőlő oldalukba kettő, három vagy még több tálalakú kályhaszemet építettek. Tudunk teljes egészében csempéből épült palástról is" (Népi cserépkályhák. Bp., 1991. 31). Már LUKÁCS LÁSZLÓ utóbb idézett munkájában elmondta, hogy a *dorkó* (*siska*) nyeregalakú változatai Komárom, Esztergom, Bars és Nyitra megyékbe követhetők (i. m. 249).

Mindezekből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az említett dunántúli, észak-kisalföldi területeken napjainkig *dóra*, *dóri*, *dorkó* stb. néven ismert szobai kemencék az alföldi boglya-, banyakemencék, csonkagúla alakú s más formák variánsai, amelyeket helyenként részben, esetleg egészben kályhaszemekkel raktak ki, majd a dunántúli fejlett kályhás mesterség befolyására a konyhából fűthető kályhákkal cseréltek ki. Mindezt korábban LUKÁCS LÁSZLÓ így fogalmazta meg: "A Nagy Magyar Alföld szobai kemencéi a Duna–Tisza köze nyugati részén, a Duna bal parti településeken csonka gúla formájúak. Kelet-Dunántúl hasonló alakú nyeregkemencéi e területek kemenceformájához kapcsolhatók" (i. m. 250). LUKÁCS LÁSZLÓ következtetéseit nem szükséges tovább követnem. Mindketten azonban finomítottuk BÁTKY Zs. korábbi megállapítását, aki azt írta, hogy "végső soron a *dórikályha* a. m. szemeskályha vagy kupáskályha" (Népr.Ért. 1933. 89).

Paraszti szemeskályháink – SABJÁN T. szerint (i. m. 81) – belső fejlődés eredményeként jöttek létre, s az európai emlékanyagtól jól elkülöníthetők. Nem szükséges részletesebben fejtegetni, hogy véleményének elfogadásától el kell tekintenem. A magyar kályhák legfeljebb helyi variánsai a nyugati kályháknak, amelyeknek szintén bőven vannak helyi és történeti változatai. Kiderül ez abból az osztrák, német anyagból is, amit GEBHARD TORSTEN könyve nyomán SABJÁN T. is ismer. Ott is, mint nálunk a sárból készült kemencék oldalába különböző kályhaszemeket kezdtek illeszteni. Nálunk nem ismerik a kemencéket, kályhákat körülfogó léckeretet s ennek a tetejére ácsolt deszka fekvőhelyet (GEBHARD T., Kachelöfen. München, 1981. 1–20 kép s a hozzátartozó szöveg). BARABÁS J. a lényegét ismeri fel, amikor azt írja, hogy a Mezőföld, Veszprém vidékén a nyereg-, boglya-, csonkakúp alakú kemence falába lazán vagy sűrűn kályhaszemeket illesztettek. Lehetséges, hogy ez a kályhák hatására jött létre, megőrizve a kemencék korábbi formáját (BARABÁS J.–GILYÉN N., Magyar népi építészet. Bp., 1987. 93).

Természetesen azt a véleményt is el kell vetnünk, hogy "a komáromi fekvő kemence kályhacsempéből rakott fekvő kályhát váltott fel" (FÜLEP A., Népr.Ért. 1970. 341). Már a BOROVSKY-féle megyei monográfiák Komárom megyei kötetében

olvashatjuk, hogy a meghitt, öreg búbos vagy testes koporsó formájú foriott kemencéket is kiszorítja a feszelgő cserépkályha. Különösen a dunántúli rész vetkőzik ki régi formájából (168. l).

A fentiekhez hozzátartozik, hogy azt is elmondjam: a *siska*, *siskó* szlovák eredetű szó (TESz.). Maga a kemence a szlovákoknál a Kisalföldön, Dél-Szlovákiában ismert, s nyugaton Árváig húzódik. A szlovák néprajzi munkák említik, hogy a magyarok is ismerik. A lokális szlovák *šiška* terminológia ellenére a kemence délről került el a szlovákokhoz. Itt-ott csempével díszített változataik is vannak. A kemenceforma a belülről fűtött kürtös kemencéket szorította ki. *Šiška* néven ismerik Szlovákia déli részén a boglyaformájú, szabadban álló társas kemencéket. (A kérdéshez l. BANNER B., Adatok a nyitramegyei Ság ... ethnographiájához. Békés, 1912. 45; MJARTAN J., Slovensko. 2. Bratislava, 1975. 922; Uő., Die slow. Volkskultur. Bratislava, 1972. 152; FROLEC V.–VAREKA J., Lidová architektura. Praha, 1983. 222).

Visszatérek most a *dóri*, *dorkó* stb. terminológiához, amelynek ismert további jelentése is. A *dóri kancsó*, *dóri korsó* (*doje*, *doli korsó*) Tolnában, a Balaton mellékén 'nagyméretű, mázatlan vizes kancsó' (JANKÓ i.m. 211; ÚMTSz.). Már a MTSz. is számontartja Somogyból a nagy, vörös, mázatlan cserépkorsót *dóri-korsó* néven. JANKÓ J. idézi a lucázó énekekből ("legyen a kentek lányának akkora csöcse, mint a *dóri-kancsó*") a formátlan, vörös agyagból égetett csúnya edényt. A csecsin ittak belőle (i. m. 211). A *dóri korsó*-val azonosítja KRESZ M. a nők korongolta magyarhertelendi, ill. férfiak által készített szakcsi, bakócai, kisvaszari korsókat (KRESZ M., Magyar fazekasművészet. Bp., 1991. 31–2). Szeged vidékén a *dorkó* fa ivóedény, kupa (Nyr. 2 [1873]: 43). Bővebben szól róla BALINT S. (Móra F. Múz. Ék. 1976–77. 2. 179, 231; SzegSz.). Szerinte a *dorkó*, *durkó* a régi pásztorok fából faragott ivóbögréje, ami *pipa* néven is ismert. Cserépből is készítették.

Számba véve, hogy Kiskunhalason a *dorkóderekű* 'hasas, öblös <edényféle>' (ÚMTSz.), Mezőberényben a *dora* 'kövér, testes' (ÚMTSz.), joggal feltételezhető, hogy az ismeretlen Dóra néni testes, terebélyes derekára, alakjára gondolva, emlékezve nevezték el a disznó gyomrát *dóranéni*-nek, ha nem is Kondoroson.

A 'fakupa alakú cserépedény, cserépkorsó' jelentésű *dorkó*-ról az EtSz. úgy nyilatkozott, hogy a Dorottyá szn. *Dorkó*, *Dóri* becéző alakja. GÖNYEY S. a *dori*, *dorkó* kemenceelnevezéseket szintén a Dorottyá név becéző alakjának mondja (i. m. 4). A megállapítás után pontot tesz BÁTKY Zs. is (i. m. 89), hozzátéve, hogy hasonló képzés, mint a *gyurkó*, amellyel a csutorát, korsót, csuprot és más borosedényt illettek (l. még MNy. 10 [1914]: 355). A különböző edények elnevezése során többször találkozunk személynevekből eredőkkel. Csak néhány forrásból említem meg az ilyen edényneveket: *böske* 'bádogkorsó', *laci* 'kis vízmelegítő edény', *mihók* 'cserépkancsó', *miska*, *náni* 'kancsó', *veres györgy*, *veres gyurkó* 'kulacs', *tónika* 'hordótlcsér' (MNy. 32 [1936]: 257). Ismerjük a borosedények, kancsók *jancsi*, *lukács*, *lukácsórú kandzsó* elnevezését is (BALINT: MNy. 71 [1975]: 203–4; SzegSz.).

Ebben a több irányba ágazó írásomban arra is emlékeztetnem kell, hogy BÁTKY Zs. azt is írta, hogy "nem lehetetlen, hogy a kalotaszegi *győrikancsók* is népetymologizálás útján jutottak ehhez a névhez s valamikor *dori* (vagy *gyuri*) kancsók voltak" (Népr.Ért. 1933. 89). A feltételezést figyelmen kívül kell hagynunk,

mert a *győri kancsó*, *győri bokály*, *győri edény*, *győri tál* elnevezések annak az emlékét őrzik, hogy későhabán vagy paraszthabán edényeket a XVIII. században győri kereskedők közvetítettek Erdélybe (KRESZ i. m. 68–9). Győrrel való kapcsolatot őriz a *győri garaboly* 'karra akasztható egyfülű vesszőkosár' (Szentés, Hódmezővásárhely) s a *győri páros* 'a gyékény legértékesebb részéből font szatyor' (Tápé, ÚMTSz.). A SzegSz. és ILIA M. és JUHÁSZ A. (Néprajz és Nyelvtudomány 3+4 [1959–60]: 163–4) szerint a *győri páros* 'kockásra font gyékényszatyor', amelyet a tápaiak párosával exportra készítenek. Nevét onnan kapta, hogy a minta Győr környékéről, Bősárkányból való. A *győritők* pedig olyan sütőtök, amelynek termesztése Győrből származik.

Végül felmerül az a kérdés, hogy a dunántúli, békési, Vác környéki *dora*, *dore*, *dori*, *dorkó* stb. terminológiák kapcsolatban vannak-e egymással. A szót a Dunántúl különböző részéből 1744-ben a Békésbe települt lakosság magával hozhatta ismerve az ismeretlen Dorottya, Dóra, Dóra néni testi tulajdonságát, Orosházáról terjedt azután tovább a terminológia. Feltételezhetjük azt is, hogy a *dora*, *dore*, *dori*, *dorkó* stb. 'kövér, testes, vastag, terebélyes' és hasonló jelentésben korábban a Tiszántúltól Somogyig, Tolnáig, Veszprémig, a Mezőföldig ismert volt, amit a szegedi *dorkó*, a kiskunhalasi *dorkóderekú*, a Vác környéki *dora* bizonyítana.

Remélem, hogy nyelvész kollégáim szerint a *dora*, *dore*, *dori*, *dorkó* stb. összetartozásának nincs hangtani akadály.

GUNDA BÉLA

Néhány gondolat a magyarországi szlovákok családneveiről

A mai Magyarország területén szlovák nyelvszigetek, illetve települések a 17–18. sz. folyamán jöttek létre, amikor a török kiűzése után a pusztán maradt területekre Észak-Magyarországról több hullámban szlovák nyelvű lakosság érkezett s az ország 11 megyéjében szétszórva telepedett meg.

A letelepedettek családneveinek nem jelentéktelen része e migráció során – tehát a hazai gyakorlathoz képest némiképp megkésve – alakult ki, s ez lehetőséget kínál arra, hogy egy viszonylag jól ismert s nagy tömegeket mozgató migrációs folyamat és a névadás mechanizmusának, gyakorlatának kapcsolatát vizsgálhassuk, s utaljunk névnek és viselőjének az etnikai tudatát is érintő összefüggésekre. Ez utóbbi nézőpont felől ugyanis a magyarországi szlovák nyelvszigetek lakossága, annak ellenére, hogy viszonylag erős etnikai származástudattal rendelkezik, azaz szlováknak vallja magát, nagy részük alig tud arról, hogy ősük Szlovákia melyik helységéből vagy tájegységéből érkeztek mai lakóhelyükre.

A földrajzi származástudat, az ősök eredeti szülőhelyének számon nem tartása inkább válik szembetűnővé, mivel a családi nevek nagy százaléka, illetve a családi névadás szokása a származás helyét vagy táját is őrzi vagy utal rá.

Több településen közvetlenül a letelepedés után a kortárs lelkészek, tanítók is felfigyeltek e névadási különlegességre, s névösszeírásokkal próbálták az ott lakók származásának emlékét megőrizni. Megfigyeléseik azonban kéziratban maradtak, s nem váltak az utánuk következő nemzedékek közkincsévé, s a családi, a közösségi hagyományok részesévé.

Az, hogy a magyarországi szlovák nyelvszigeteken ennyire elfelejtődött az eredeti származás földrajzi tudata, részben azzal magyarázható, hogy a mai Szlovákia különböző tájairól meginduló – főként fiatal – generációk kerültek végleges helyükre, s leggyakrabban itt alapítottak családot. S ilyenkor vajon az új család kinek az eredeti szülőhelyét őrizzé emlékezetében, ha például – mint az igen gyakori volt – a négy nagyszülő mindegyike más-más szlovák tájról származott?

Azonban a családi névizsgálat szociológiai, földrajzi összehasonlító, névképző szokásai – s itt elsősorban nem nyelvészeti, hanem szemantikai aspektusra gondolok – hozzájárulhatnak ahhoz, hogy többet tudjunk meg az egyes nyelvszigetek eredettörténetéről is.

E rövid áttekintésben a nyelvszigeteken élő szlovák családok névadási típusait szeretném – mélyebb elemzés igénye nélkül – felvillantani, utalva a névadás tartalmának történeti forrásértékeire. (A neveket ebben a dolgozatban magyar helyesírási formában közlöm, ahogy azok az állami anyakönyvezés bevezetése óta szerepelnek, s ahogy viselőjük ma is írja a nevét.)

1. Földrajzi nevekből képzett családi nevek

1. a) Az eredeti származáshelyet őrző családi nevek. Az e csoportba tartozó neveket két kategóriába oszthatjuk. Az elsőt – melybe a nevek többsége tartozik – azok a családi nevek képezik, melyek a település nevéből melléknévi vagy határozói formát öltöttek. Ilyen többek között: *Babinszki, Bartos, Bartosovszki, Belan, Belanszki, Brezovszki, Bisztriczky, Bobrovsky, Bukovinsky, Cerovszki, Cselovszki, Domanovszki, Gyivicsan, Hipszky, Hrivnák, Chlebnyicki, Jeszenszky, Kralovanszky, Kulich, Lauko, Lestyan (Lestyán), Litavszky, Micsinszki, Mótyovszki, Moravszki, Medzihradzky, Novotny, Osztrolucky, Párnyiczky, Pribisan, Polareczky, Szászky, Szenohradzky, Szlavkoszky (Szlavko), Szuchánszki, Zászkaliczky, Zálusky*. (A települések többsége Árva, Zólyom, Hont, Nógrád megyében van.)

E kategóriába tartozó családnevek másik típusát alkotják azok, amelyek egy-egy földrajzi táj, s egyúttal középkori közigazgatási (megyei) tagolódás jelzői: *Oravec* (Árvai); *Lipták* (Liptói); *Turčan* (Túróci); *Szpisjak ~ Szpisák* (Szepességi) stb.

1. b) A Duna–Tisza közén és az Alföld délkeleti részén, a volt békési–csanádi tájon a családneveknek jelentős százaléka arra utal, hogy a név viselője nem közvetlenül északi szlovák területekről érkezett, hanem közben egyszer (vagy többször) Nógrádban, Pest megyében már megtelepedett, csak végül mégis tovább költözött. A családnevek jelentős százaléka erre az első vagy esetleg már sokadik letelepedési helyre utal. Pl. *Acsai, Boldoczky* (Boldog), *Bánszky* (Bánk), *Botyánszky* (Órbottyán), *Csúvárszky* (Csóvár – Cúvár), *Gutyán*

(Galgaguta), *Irsan* (Irsa, ma: Albertirsa), *Legénszki* (Legénd), *Sirácky* (Szirák), *Tószecki* (Tószeg), *Venyercsan* (Vanyarc – Venarec) stb.

2. **Foglalkozásnevek.** A földrajzi nevekből képzett nevek mellett nagy számban szerepelnek a különféle foglalkozásokra utaló nevek. Ezeket is, mint a földrajzi névből képzetteket nagyrészt alföldi, társadalmilag összetettebb struktúrájú mezővárosi vagy mezővárosi jellegű közösségei viselik. A foglalkozásokra utaló nevek között a szlovák változatok mellett már a 18. században ott találjuk a magyar változatot is: *Csizmár*, *Gyebnár*, *Hrnicsjar*, *Klobucsnyik*, *Kolár* (Kollár), *Koleszár*, *Kosztolnyik*, *Kusjar* (Kusnyjár), *Kupecz*, *Skrinyár*, *Mészáros*, *Murár*, *Varga*. Az állattartásra utaló családnevek a Dél-Alföldön nagyrészt magyar hangzásúak: *Csordás*, *Juhász*; Nógrád megyében viszont szlovák változatok is fennmaradtak: *Bacsa*, *Valach*.

3. **Népnévek.** A szlovákok etnikai származását őrzik népnévre utaló családneveik: *Tóth*, *Szlovák*, *Szlovenscák*, *Szlovenszky*. Napjainkban szlovák családok is viselik családi névként a következő népnéveket: *Czigány*, *Horvát*, *Kasuba*, *Lengyel*, *Németh*, *Nemcsok*, *Nemec* (de Germán is!), *Szlezák*; Békéscsabán és Tótkomlóson találkozunk az *Argyelán* névvel, amely név az elszlovákosodott erdélyi románokra utal.

4. **Német családnevek, mint a vegyes lakosságú településtípusok forrása i.** Van néhány etnikailag viszonylag zárt szlovák település, ahol a családi neveknek 40–50 %-a, vagy akár 70 %-a német hangzású. Ilyen magas százalékban a német nevek két szlovák településtípusban fordulnak elő. A Pilis hegységi falvakban, főként Pilisszentkereszten, ahová az 1720-as években letelepített nyugat-szlovákiai és dél-morvaországi katolikus szlovákok mellé 1750 táján katolikus németeket telepítettek. Az eredetileg két külön falurészt még ma is őrzi két utcánév: *Slovácka* és a *Švábska ulica*. A falut a szlovákok *Mlynky*-nek, a németek *Hailigi Krajcz*-nak hívták. A 19–20. sz. fordulóján elszlovákosodott németek leggyakoribb családnevei: *Czirkebach*, *Fuhl*, *Glück*, *Hoffner*, *Holczer*, *Klaus*, *Lechner*, *Lampert*, *Marlok*, *Peller*, *Roob*, *Spiegelhalter*. S a leggyakoribb szlovák családnevek: *Papucsek*, *Dusanek*, *Havelka*, *Hugyecsek*, *Mikustk*, *Licstk*, *Minárik*. A másik településtípust, ahol igen gyakori a német családnév, a volt mátrai és bükki hutatelepülések alkotják. A bükki Répáshután, ahová észak-cseh és észak-morva cseh és német szakmunkásokat hoztak a vashámorok és üveghuták kisegítői, a fakitermelést végző szlovák telepes munkások közé, a cseh eredetre utaló *Novek*, *Orlicky* nevek mellett a közösséget a német nevek uralják: *Fridel*, *Ofentáler*, *Sir* (*Shir*), *Stuller*.

E két településtípuson kívül német családnevekkel elszórtan a legtöbb szlovákok lakta településen találkozunk: pl. *Englóner*, *Klenk*, *Müllner* (Csóvár); *Pauer*, *Pauman*, *Pezempacher*, *Trikkel* (Püspökhatvan).

5. **Magyar családnevek szlovák településeken.** A szlovák településeken természetesen magyar családi nevek is vannak már a 18. századtól is. Eredetük többféle: a) a 18–19. sz. folyamán szlovákok közé települt

magyarok nyelvileg és kulturálisan asszimilálódtak, b) a letelepedett szlovákok új helyükön "magyaros" nevet kaptak; c) a 19. sz. derekától (pl. nemesség adományozása, értelmiségivé válás) már névmagyarosítás is előfordul, mely a két világháború közötti időszakban már az iparoscsaládokat s néhol a parasztszaládokat is érintette. Vannak egészen kirívó névmagyarosítások. Pl. a már említett bükki szlovák falvakban a *Mátrai, Sztívós, Fekete* nevek mellett főként Bükkszentkereszten vannak *Csokonaiak, Hunyadiak, Kinizsiek, Petőfiek, Verbőcziek*.

6. Általánosan elterjedt családnevek. Természetesen a történeti háttérforrással rendelkező vezetékneveken kívül a hazai szlovákok között is vannak egészen "hétköznapi" nevek, amelyek a névadás általánosan elterjedt szokására utalnak. Nógrád megye területén pl. igen elterjedtek a ragadványnevek; sok a keresztnév-családi név: pl. *Adam, Achim, Benyo, Benyus, Franko, Gazso, Gregor, Gregus, Klement, Markus, Urban* stb. Igen színesek a különböző külső és belső emberi tulajdonságokra utaló nevek: *Malý – Velký, Cservenyák, Holecz, Pupák, Pupo, Bohatý, Gambár, Buchticska* stb.

7. Sajátos jelleget hordozó családnevek. Izgalmas kutatási témát jelenthetnének az olyan nevek, mint a *Huszár, Kuruc, Árenda, Szabados* stb. vagy az igen elterjedt délszláv (?) eredetű családnevek, mint a gyakori *Ivanics, Markovics, Palovics (Paulovics), Petrovics*; vagy kizárólag egy településen (de igen gyakori névként) előforduló nevek, mint pl. *Kossuth (Kosut)* Galgagyörkön vagy *Gyivicsan* Tótkomlóson.

Ezzel a rövid családi névfelsorolással s egyfajta csoportosítással talán sikerült érzékeltetnem, hogy egy, a 18. századi migrációs folyamatok során kialakult etnikai közösség(ek) komplex történeti, kulturológiai névvizsgálata új ismeretekkel gazdagíthatja a népmozgás mikéntjét, az emberi mentalitás s az új környezet alakulását, de hozzájárulhat a névadás, -választás szokásismeretéhez is.

GYIVICSÁN ANNA

"eez myt mondaaz myes twgyok"

"Emelje ez föl lelkeinket, hogy mi vagyunk a lámpafény ..." – Ez a Petőfi-idézet az egyik alappéldája az értelmezői mellékmondatok azon típusának, amelynek alaptagja (az értelmezett szó) a mutató névmás palatális alakja (RÁCZ: MMNy. 411, MondtEl. 241). Az effajta megítélés indoklása a következő: "A közelre mutató névmások ugyanis csak a k r i t k á n töltik be a tartalmatlan, a mellékmondat által kifejtett utalószó szerepét, hiszen az utalószó t á v o l r a m u t a t ó n é v m á s s z o k o t t l e n n i. A közelre mutató névmás r e n d s z e r i n t az előzményekre mutat vissza, tartalmát onnan kapja, vagy e s e t l e g a valamire történő, közvetlen,

konkrét rámutatásból, nem pedig a mellékmondattól. Utána – értelmezői helyzetben – a k á r ki is tehető egy távolra mutató névmás" (MMNy. 411 – az én kiemeléseimmal). A fenti megállapítás a leíró nyelvtenban l e h e t igaz, bár a megfogalmazás azt sejteti, hogy az alkalmazott kritériumok nem igazán megnyugtatóak (vö. még RÁ CZ: MNy. 53: 408–9; KÁ ROLY: uo. 413).

A korábbi nyelvtörténeti korszakokba (pl. a korai vagy kései ómagyar korba) tekintve azonban azt látjuk, hogy a mutató névmási, ill. a mutató névmási határozószói utalószó a tagmondategyütteseknek nem elhanyagolható részében palatális hangrendű, azaz közelre mutató névmás, vagy abból származik (vö. BERRÁ R, TörtMondt. 151, 164, 180; BERRÁ R egyébként az általános, tagadó és határozatlan névmásoknak utalószóként való felfogását is megengedi: uo. 152). A jelenség ómagyar kori elterjedt voltát bizonyítandó, álljanak itt példák a különféle mellékmondattípusok köréből! **Alanyi** mellékmondatok: KT.: "wylag^{noc} kezdetuital fugua? rohtonc e₃ nem levt wala. hug ſcu₃ lean. fiot ſciulheſſen! ſcu₃ ſegnec tukere. ti ſtan maradha ſſun! eſ nekunc hýrunc benne ne leýe ſſen"; TihK. 6–7: "leg elſő es nagob parancolat ez: hog zereſők iſtenőnket"; ÉrsK. 454: "Ennek wtanna ymyg lewn eről Coſtwſ tanaczo^t tewn" (módhatározói utalószós formális főmondat); – **állítmányi** mellékmondatok: DebrK. 357: "az gonas nem egeb hanem ez: hog az el reitő^t ... ſebnec remenſeget allata"; – **tárgyi** mellékmondatok: GuaryK. 32: "A₃ paharnoc meſtor kedeg e₃t lata almaba, hog ... eg 39l9 tú ... 39l9t tero^{mt}e"; NádK. 322: "ezt vallo^m hog ſokzor tevő^lgettetelec tegő^d"; ÉrsK. 462: "az remethee ottan ygy tewn hogy egy yrot thablat fel wen" (módhatározói utalószós formális főmondat); – **kötött határozói** mellékmondatok: LobkK. 336: "de mind ennek felette ezt banom es ezen ohaytok hogy semy yoth nem tettem"; DöbrK. 383: "Es ezen kerlec. hog ti zeremetek ... bővő^{ll}őn tvdomanban"; – **hasonlító határozói** mellékmondatok: DöbrK. 13: "Embő^rt ennel incab nem zerethetec ammenere zeretem"; – **időhatározói** mellékmondatok: KazK. 67: "Mikoron ig ſirankoznek frater ieronimus az kalodaba: ezőⁿ kő^zbe pokolbely őrdő^{gh} neky ielő^{nek}"; DebrK. 191: "mikoron immar harmincz niolcz eztendeig e ſmeretlen maradot volna a zerzedben ennek utanna igen meg kezde korulnya"; – **módhatározói** mellékmondatok: KazK. 158: "hazaſſagra iгерne: de maga igh: hog az kyral fyau^{al}: vneky tyz ... zyzeket uigaztala ſara kyldene"; DebrK. 50: "parančola ... a tizt tartoknak hogi ez őket rege ſtomba venneiek ygi eh kepen hog kiki mind oda menne a hol tamadot vala"; – **fokhatározói** mellékmondatok: WinkK. 347: "ylien nagh felseegh magaath ygh megh alazya hogh feen a faan figyon Ees hogh ez nagh fenossegh ygh megh homalyosoggeek ees megh setetwlyon hogh mydönqk ne tuggyak ... hogh o isten"; SándK. 16: "mikenth az hegedő igon azzw fabol <inaltatik ezon keppen az o testok ... igon el zaarrat uala"; – **okhatározói** mellékmondatok: GuaryK. 103: "igon nag bo³zu ſagot 3enued vala, e³ert, hog mindon feriet halua lelic vala mellette"; DöbrK. 430: "penteket ez okaert boitolik Mert Iſraelnek fiai az napon iőttek ki az igeretnek földere"; – **célhatározói** mellékmondatok: WinkK. 183: "Een ebbe [!] zölettem ees erre igtem ez velagban hogh tanobizongoth teghiek az igassaagrol"; ÉrsK. 132: "ő menyben menetynek haloghataſa leen ez okaerth hogy az ő fel thamadaſanak

byzonsaagos woltha ... meg ereffwne" – jelzői mellékmondatok: ÉrsK. 521: "ez kwnek ees ymylienten thwlaydon faga wasyon hogy ő ygen fenős" stb. A példák számát természetesen a többszörösére lehetne szaporítani.

Amint az adatolásból is látható, csak alig van olyan mellékmondattípus, amelynek főmondatában ne áll(hat)na palatális utalószó. Talán ezek közé tartoznak az állapothatározói tagmondatgyüttesek, amelyekben egyébként is ritka az utalószóhasználat. A helyhatározói tagmondatgyüttesekben viszont a deixisnek van olyan nagy szerepe, hogy a főmondatbeli közelre mutató névmást nem tarthatjuk valódi utalószónak: DebrK. 504–5: "O aytatos lelek laas ymaran yth fyra fth ... holoth egyettel egy zyz megh marada: egy egheez orzagban.

Ami a palatális utalószók használatának megoszlását illeti, ez két szempontból vizsgálható. Egyrészt: különféle gyakorisággal kötődnek az egyes mellékmondattípusokhoz, ill. azok alfajaihoz. Így a kései ómagyarban jobbra az *ez* a szabályos a *hogy* kötőszós (tartalomkifejtő) alanyi tagmondatgyüttesekben. Ennek az az oka, hogy a predikatív viszony (mellékmondattal vagy mellékmondatokkal kifejezett) azonosító típusában az utalószók funkciómegoszlása éppen a palatális-veláris megkülönböztetésre épül, s a palatális utalószó általánosságban az alanyi mellékmondatra utal. Pl.: MünchK. 19vb: "Dè a· ki a· io földbè vèttètet | E3 a3 ki hal"l'a a3 igèt z è2ti" (alany mm.-főm.-állítmányi mm.). Jellegzetes továbbá a palatális utalószó a párhuzamos szerkesztésű nyomatékosító hasonlító mondatok körében: GuaryK. 52: "mert mikeppē a3 hold mindon lillagnac alatta vagon, ezonkeppē a3 tpeketos alazatos, mindon embornec labanac alatta fekjic" (vö. BERRÁR: NytudÉrt. 23 [1960]: 37–40). Ezekben az esetekben a palatális hangrendű mutató névmás anaforikus szerepe jut szóhoz, – ugyanakkor azonban gyakran kataforikus funkciójú. Ezt bizonyítja (az idézett példaanyagon kívül) gyakorisága a jórészt főmondat-mellékmondat sorrendű tárgyi tagmondatgyüttesekben, valamint az, hogy az utalószó és előtag nélküli vonatkozó kötőszó kapcsolatából tagmondathatár-eltolódással keletkezett kötőszó *e(z)* előtagú is lehet: ÉrsK. 460: "Emmyt tee thez meg fem te dolgod", 488: "eez myt mondaaz myes twgyok"; NádK. 266: "E miith irtam meghiuatlatlan irtam". (A kijelölő jelzői – névelői helyzetű – palatális főnévi mutató névmás kérdéseiről l. GALLASY: TNyt. 2/1: 752–5).

Másrészt: palatális utalószó szórványosan csaknem minden kódexben található. Használatuk azonban bizonyos kódexekben sűrűsödik: jellegzetesebb, mint másokban. Ezek közé tartoznak elsősorban a GuryK., a NádK., az ÉrsK., a DebrK. és a WinklK. Itt alkalmasint területi nyelvi megoszlásra, nyelvjárási jelenségre gondolhatunk. Nehéz probléma azonban annak a megállapítása, mely területeken lehetett jellemző az ómagyarban a palatális utalószók használata. Ismeretes a sok bizonytalanság a scriptorok személye, nyelvi hovatartozása, a kódexek lokalizációja körül. Van viszont egy jelenség, amely mindenképpen figyelmet érdemel. A palatális utalószókat kedvelő kódexek szövegei jórészt összefüggenek egymással, párhuzamos szövegrészeket tartalmaznak. Így a (dunántúlinak tartott) GuaryK. a NádK.-szel, a (talán veszprémi eredetű) WinklK. (vö. TARNAI, A magyar nyelvet írni kezdik. 249) a Debr., Nád. és ÉrsK.-szel. Elképzelhető, hogy ezen a szálon érdemes alaposabban vizsgálni. Továbbá: a területi nyelvi hovatartozás tisztázására ígéretesnek tűnik a

Középkori leveleink (Szerk. HEGEDÚS ATTILA, PAPP LAJOS. Bp., 1991. [1992]) teljes anyagának ilyen szempontú megváltása. Ez az anyag természeténél fogva (a levélírók személyének, nyelvi hovatartozásának ismert volta) sokkal direktebb fogódzót tud adni, mint rejtőzködő természetű kódexeink.

HAADER LEA

Az 1866-os földosztáskor készült onyesti névsor néhány tanulsága

A Kárpátok keleti lábánál, a Tázló, a Tatros, az Ojtoz és a Kászon vizének összefolyásánál található Onyest (Onești) nevű település, amelynek lakossága nagyobb részben katolikus, magyar. A falura az 1950-es években rátelepült az újonnan épült Gheorghiu Dej város, lakosságának jó részét odébb telepítették. 1990-ben a település neve ismét Onești lett, de a mesterségesen létrehozott város továbbra is megmaradt. Az egykori csángómagyar falu épen maradt része ma is ott éli városszéli életét az Ojtoz vize és a nagy, blokkokból álló város között.

Maga Onyest, ez a Báko (Bacău) megyei falu, Moldva legrégebb magyar települései közé tartozik. Első írásos említése 1436-ból való (Onești) s azóta folyamatosan jelen van a dokumentumokban.¹ A falu lakosságának magyar voltáról ugyan csak a XIX. századtól vannak adataink, de LUKÓ GÁBOR nagyon valószínűnek tartja, hogy már évszázadokkal azelőtt magyar lakosságú volt.² JERNEY JÁNOS 1851-ben már arról ír, hogy Onyest lakossága két csángó családot kivéve "mind székely származású, nyelvünket jól beszélő magyar".³ DOMOKOS PÁL PÉTER 1929-ben úgy találta, hogy Onyest lakóinak fele magyar.⁴

A szájhagyomány is tud arról, hogy 1811-ben egy Juráska nevű gróf (bojár) telepeseket hozott Onyestre Erdélyből. Mások is úgy hallották, hogy Nyújtódról és Lenhényből jöttek az onyestiek elődei. "Csépelni jöttek aztán itt maradtak." DOMOKOS PÁL PÉTER 1929-ben beszélt Onyest legöregebb emberével, aki úgy tudta, hogy dédapja Almásról, Háromszékből jött ki.⁵ Ez az ember 1842-ben született, dédapja tehát a XVIII. század utolsó negyedében jöhetett Kézdialmásról. Ugyancsak a szájhagyomány beszéli, hogy a XIX. század második felében magyar bíró volt Onyesten Mózsi P. Péter személyében. Írástudó ember volt, s ő készítette a régi jegyzőkönyvet az 1866-os földosztásról.

Ez a földosztáskor készült jegyzék, írásunk forrása. Az 1960-as évek második felében akadtam rá, az említett bíró egyik leszármazottjánál Onyest faluban. Nagy

¹Onyest történetéről bővebben HALÁSZ PÉTER: Onfalva (Onyest) helynevei. MND. 32 [1983]: 3-10.

²"Nincs okunk feltételezni, hogy e falu lakossága akkor (mármint 1436-ban - H. P.) oláh lett volna." LUKÓ GÁBOR: A moldvai csángók. 1936. 40.

³JERNEY JÁNOS Keleti utazása a magyarok őshazája kinyomozása végett 1. Pest, 1851. 200.

⁴DOMOKOS PÁL PÉTER: Moldvai magyarság. Bp., 1941. 132.

⁵Uo.

becsben őrzött családi emlék ez az írás, nem volt könnyű hozzáférni, még kevésbé lefényképezni. Történelmi dokumentumként is fontos, s most mégis a listában szereplő személynevek miatt adom közre, 60 esztendejét betöltő Hajdú Mihály barátom tiszteletére.

A listát őrző onyesti férfi a következő családi hagyományt fűzte a dokumentumhoz. "1864-ben jött Kuza, s akkor ő aszt ízélte, hogy földet ad a zembéreknek. S a földet úgy atta, hogy mejik bírta, mejik ki tutta fizetni. Voltak a pálmások,⁶ akiknek nem volt marhájuk, azoknak 210 perzsinát⁷ attak, az ökrös gazdáknak 4 fálcsát⁸, s az ojanoknak, mint az én apóm, annak attak 8 fálcsát, met négyökrös volt a mósija⁹. Így monták az öregék."

Az 1866-ban készült lista összesen 230 személy családi és keresztnévét tartalmazza, jól elkülönítve a katolikus magyarokat (catolici) és görögkeleti moldovánokat (moldovani). Az előbbi csoportba 101, az utóbbiban 128 fő tartozott. Noha nem minden család kapott földet, a lista alapján reálisnak tűnnek azok a becslések, amelyek a múlt század második felében fele-fele arányúnak tartották Onyest magyar és román lakosságát.

A 101 katolikus, tehát magyar neve természetesen nem minden esetben magyar hangzású. Mivel Moldvában nem volt, és azóta sincs hivatalosan elfogadott és engedélyezett magyar névhasználat, inkább az a meglepő, hogy egyáltalában találunk magyar névalakokat. Ez nyilvánvalóan arra vezethető vissza, hogy Mócsi Péter tudott magyarul, s ezért nem törekedett arra, hogy a neveket románosítsa, bár a helyesírása neki is romános. A lista készítésénél nyilván ezt várták el tőle.

A következőkben olvashatjuk a 101 onyesti katolikus magyar teljes névsorát, ahogyan az az eredeti listán következett.

1. Andrei Jitar	16. Mihai Ghiorgh Moise	31. Mihai Pocociur
2. Mihai Bartusu	17. Joji Gh. Moise	32. Joji Janci Moise
3. Andri Bordianu	18. Andrei Essa	33. Anton Gabor
4. Joji Ion Bator	19. Alecze Cheschesu	34. Maria Mihai Sasu
5. Stefan Bordianu	20. Stefan Moise	35. Maria Stefan Gainar
6. Magda Bordianu	21. Stefan sint Moise	36. (Andri Bortus) Andri
Petrea Moise
7. Stefan Anton Bucioaca	22. Marten Martina	37. (Ferenț Burdita) Stefan
P. Moise
8. Anton Bratescu	23. Anton Moise	38. (Mihai Simon) Stefan P.
Moise
9. Janci Moise	24. Ghiorgh Racosu	39. Janos Sasu
10. Mihai Agavrilac	25. Anita Stef. Dobosu	40. Pisteas Sasu
11. Mihai Feri Bucioaca	26. Stef. Stef. Dobosu	41. Joji Bratilean
12. Petrea Moise	27. Ferenț Mariasu	42. Stefan Bordutu
13. Stefan Bucioaca	28. Ghiorghi A. Pișta	
14. Anton Bucioaca	29. Andrei Moise	
15. Petra Gondosu	30. Stefan Andrei Moise	

⁶pálmás 'napszámos' (román).

⁷prajina 'rúd (román földmérték = 36 négyszögöl)'.

⁸falce 'moldvai földmérték = 14,322 négyzetméter'.

⁹mosie 'birtok' (román).

43. Anton Cheschesu	63. Janos Crismar	83. Stefan Ionau
44. Pista Podurariu	64. Anton Badau	84. (Mihai Moror) Stef. Prisecar
45. Stefan Laslau	65. Joji Tenchu	
46. Janosu Gondosu	66. Joji Pirice	85. Janos sînt Seripcar
47. Simon Mico	67. Janosu Bordutu	86. Andri Neamţu
48. Andri Andorco	68. Ileana Petrea Prisecar	87. Ferent Paisu
49. Anton Forcosu	69. Ghiorghii Baci	88. Mihai Neamţu
50. Mihai Anton Bucioaca	70. Feri Janos Bordutu	89. Ileana Simona
51. Catrina Joji Ficioru	71. Janci Simonu	90. Simon Cadar
52. Stefan Cojocariu	72. Petrea şi Stef. Faravanu	91. Joji Seripcar
53. Andri Cojocariu	73. Stefanu Mesterca	92. Janos Ghiorg Manasu
54. Stefan Imbrea	74. Ghiorghii Vocarasu	93. Andrei Torota
55. Pisteia Sechelu	75. Stefan Vocarasu	94. Stefan Harlea
56. Petrea Cheschesu	76. Ferentu Racosu	95. Janos Bobosa
57. Andri Simonu	77. Joji Jitaru	96. Janos Adascaliti
58. Janosu Cheschesu	78. Andri Imbrea	97. Ferent Lucaciu
59. Stefan sînt Gondosu	79. Joji Andri Imbrea	98. (Joji Sticlar) Stef. Prizecar
60. Janosu Feri Bucioaca	80. Mihai Porgaru	99. Treja M. Pargar
61. Alecze Tofanu	81. Catrin Gh. Ceausu	100. Ileana Gg. Ceausu
62. Andri Sînta Moise	82. Janci Baci	101. Andri Cadaru

Az 1866-ban földhöz juttatottak jegyzéke alapján megfogalmazhatunk néhány megállapítást. Pusztá áttekintésre is felismerhetjük, hogy a családnevek és a személynévek számottevő része, több mint egyharmada magyar hangzású, illetve alakú. Csak a legkézenfekvőbbeket emeljük ki.

A családnevek közül a következők tűnnek fel: *Andorca (Andorka), Bator (Bátor), Borduc (Bardóc), Bortus, Bortusu (Bartos), Bucioaca (Buzsak), Cadar, Cadaru (Kádár), Cheschesu (Kecskés), Dobosu (Dobos), Ficioru (Ficsor v. Fecsor), Forcosu (Farkas), Faravanu (Forró), Gabor (Gábor), Gondosu (Gondos), Imbrea (Imbre), Laslau (László), Lucicin (Lukács), Mariasu (Máriás), Mesterca (Mesterka), Mico (Miko), Moise (Mózi, Mojzi), Paisu (Pais), Pista (Pista), Pocociur (Pokocs), Racosu (Rákos), Sasu (Szász), Simon (Simon), Tenchu (Tankó).*

A személynévek közül pedig: *Ferent, Ferent, Feri (Ferenc), Janos, Janosu (János), Janci, Janci (Jancsi), Joji (Józsi), Magda (Magda), Pisteia (Pista), Treja (Trézsza).*

Szembetűnő a magyar nevek becéző alakjának gyakori előfordulása. Ugyancsak több magyar hangzású névvel találkozunk a megkülönböztető (talán ragadvány-) nevek körében is: *Feri, Joji (Józsi), Janci (Jancsi), Janos (János).*

Érdemes megjegyezni, hogy a felsorolt családnevek csaknem fele, szám szerint 26 megtalálható a DOMOKOS PÁL PÉTER által 1929-ben Onyesten készített névsorban

szereplőkkel.¹⁰ Tizennégy családnév pedig előfordul az 1646-1647. évi összeírásban is.¹¹

Településtörténeti szempontból is fontos névtani jelenségre figyelhetünk fel, ha összevetjük a családnévek és a személynevek előfordulási gyakoriságát. A 101-es listában 57 családnévet és csak 20 személynevet találunk, éspedig a következő megoszlásban.

Családnévek: *Moise/Mózsi* (14), *Burduca, Burdut/Bardóc* (7), *Buciuoca* (6), *Chesches/Kecskés, Simonu/Simon* (4), *Gondosu/Gondos, Imbrea/Imbre, Priseclar, Sasu/Szász* (2), *Bartosu, Bortus/Bartos, Baciu, Cadaru, Cadar/Kádár, Dobosu/Dobos, Cojocariu, Jitar, Jitaru, Neamtu, Porgari, Pargar, Racosu/Rákos, Serpcar, Vocarasu* (2), *Adascaliti, Agavrillac, Andorca/Andorka, Badu, Bator/Bátor, Bobosa, Bratesen, Bratilaunu, Ceafsu, Cesusu, Crismar, Essa, Faravanu, Ficioru/Ficsor, Forcosu/Farkas, Gabor/Gábor, Gainar, Harlea, Ionan, Laslau/László, Lucaciu, Manasu Mariasu/Máriás, Martina, Mesterca/Mesterke, Mico/Miko, Moror, Paisu/Pais, Pirice, Pista/Pista, Pocociur, Podurariu, Sechelu/Székeley, Sticlar, Tenchu/Tanko, Tofanu, Torota* (1).

Személynevek és ragadványnevek: *Stefan* (20 és 4), *Andrei, Andri* (14 és 2), *Janosu/János* (10 és 1), *Joji/Józsi* (10 és 1), *Mihai* (10 és 1), *Anton* (7 és 2), *Ferent, Ferentu, Feri/Ferenc* (6 és 2), *Ghiorgh, Ghiorghi* (4 és 5), *Petra, Petrea* (4 és 4), *Ileana* (3), *Janci/Jancsi* (3 és 1), *Pistea/Pista* (3), *Alecze* (2), *Catrin, Catrina* (2), *Maria* (2), *Simon* (2), *Anita* (1), *Magda* (1), *Marten*, (1), *Treja* (1).

Az onyesti katolikus magyarok 1866-os listája szerint a leggyakoribb családnév akkor a *Moise/Mózsi*, gyakorlatilag minden hetedik családot így neveznek. Fele ilyen gyakoriságú a *Barduta, Bordut/Bardóc* család, ezt követi a *Buciuoca*, majd a *Cheschesu/Kecskés* és a *Simon*. Mintegy 3 százalékkal szerepel a *Gonodosu/Gondos*, az *Imbrea/Imbre*, a *Priseclar* és a *Sasu/Szász*. Ezt követi még 11 olyan családnév, amely kétszer fordul elő a jegyzékben. Az összes többi családnév, szám szerint 37, mindössze egyszer szerepel a listán.

A személynevek jóval kisebb mértékben szóródnak. Az onyesti csángók közül 1866-ban minden ötödik *Stefan*, vagyis *István*, minden hetedik *Andrei* vagyis *András*, minden tizedik *Janosu* vagyis *János*, *Joji* (tehát *József*), illetve *Mihai* (*Mihály*), és így tovább. Mindössze négy olyan keresztnévet találunk, amely egyetlen egyszer fordul elő. A földosztás szempontjából készült lista természetesen a családfejek neveit tartalmazza, ezért a személynevek között mindössze hat női nevet találunk.

A családnévek és a keresztnévek szóródása közti eltérés részben nyilván erre a körülményre vezethető vissza. Mégis föl kell figyelni arra, hogy a 101 családból álló listán csak egy családnév fordul elő 10 százaléknál gyakrabban és mindössze öt családnév szerepel 4 százalékot meghaladó gyakorisággal. Ezzel szemben 37 családnév csak egyszer, 11 pedig csak kétszer fordul elő. A családnévek ilyen csekély gyakorisága arra enged következtetni, hogy a múlt század derekán jelentős számú magyar népesség költözhetett Onyestre, minden bizonnyal Erdélyből. A magyar

¹⁰DOMOKOS PÁL PÉTER: i. m. 130-1.

¹¹HAJDÚ MIHÁLY, Az 1646-47. évi Bandinus-féle összeírás névstatistikái. MSZA. 30 [1980].

alakú, vagy románosított formában írt családnevek sokfélesége azt mutatja, hogy nem is egy helyről, hanem többféle vidékről történt a vándorlás. A listán szereplő nevek összehasonlító elemzése talán arra is választ adhatna, hogy zömükben honnan érkezhettek Onyest új telepesei.

HALÁSZ PÉTER

Kézd ürügyén

Jelen írás egy konkrét esetből indul ki, és oda is tér vissza. Valójában azonban másról szól: a tipológia alkalmazhatóságának esetleges nehézségeiről.

BENKŐ LORÁND meggyőzően indokolja (Emlékkönyv Rácz Endre születésének hetvenedik évfordulójára. Szerk. KOZOCSA SÁNDOR és LACZKÓ KRISZTINA. Bp., 1992. 42–5), miért nem lehet a *Keszi* törzsnév a *Kézd* helynév alapja. Hangtörténeti és morfológiai bizonyítása alapján nem kétséges: *Kézd* neve nem a *Kesziből* származik. Továbbgondolandónak tartom azonban BENKŐnek a névtani tipológián alapuló okfejtését. Nézzük szó szerint, mit ír: "Abban a vonatkozásban azonban már komoly kétség merülhet föl, hogy *Kézdi szék*, valamint a *kézdi székelyek* nevében a megelőző »alapr név« *Kézd* csak és kizárólag helységnév-e, illetőleg hogy eredetileg helységnév volt-e valóban, csupán azért, mert itt van ily nevű helység. Erős meggondolásra utal ugyanis több körülmény. Mindenekelőtt az, hogy *Kézd* helység az azonos nevű víz (*Kézdi-patak*) mellett fekszik, s ilyen esetekben – mint ezt jó régen részletesen kifejtettem (MNy. XLIII, 259–63) – rendszerint a víznév szokott elsődleges lenni, az -i képzős »fordított irányú« névtani helyzet csak látszólagos." A többi – eme idézet után következő – "meggondolásra utaló körülmény" igazságvoltát nem vitatva, az idézetnek csupán az utolsó mondatával foglalkozom, mivel úgy ítélem meg, hogy érdemes az alaposabb körüljárásra, már csak azért is, mert BENKŐ az általa említett helyen egyetlen -i képzős folyóvíznevet sem említ.

Kétségkívül igaz az az állítás, hogy azonos nevű helységnév és víznév viszonyában alapvetően a víznév az elsődleges. Számos példával igazolhatjuk ezt. Így a BENKŐ által idézett *Gagy* (bár ezt a FNESz. másképp etimologizálja) és *Küsmöd* (MNy. 43 [1947]: 262) mellett a *Nyitra*, *Zsitva* ~ *Zsikva*, *Tapolca*, *Hidegvíz*, *Gyöngyös*, *Hévíz*, *Rába* ~ *Raab* 'Győr' stb. mutatják. A *Kézdi-patak* – *Kézd* példa azonban nem sorolható ebbe a típusba. Csak akkor sorolhatnánk ide, ha a *Kézdi-patak*-ot csupán *Kézd*-nek neveznék.

BENKŐ LORÁND idézett írásából, de még inkább a MNy. 44 [1948]: 98–9. lapokon levő tanulmányából kitűnik: mindig okkal gyanakodhatunk egy eredeti víznév → helynév → helynév + -i képzős víznév folyamatra, ha:

1. a víznév eredetibb voltát jelentéstani érvek támogatják;
2. ha a vizet a névadó helységen felül is ezzel a névvel nevezik;

3. ha a helységnévben a *patak*, *víz*, *ér*, *fő*, *tő* szó megvan;

4. ha a víznév analógia ezt segíti.

Számos olyan helynév van azonban, amelynek eredeti víznév voltát nem igazolhatjuk: *Delne*, *Esztelnek*, *Csermáton* (MNY. 44 [1948]: 99), bár róluk elnevezett *-i* képzős víz létezik. E székelyföldi helységek mellé még számos magyarországit is találunk. Ha példának okáért kinyitjuk a Cserhát turistatérképét (Kartográfiai Vállalat. Bp., 1985/86), a következőt találjuk: a térképen 45 névvel jelölt folyóvíz található, ebből a helynév+*i*+*patak* (ág) formát 17 mutatja (*Legéndi-patak*, *Penci-ág*, *Rádi-patak*, *Alsópetényi-patak*, *Pusztaszántói-patak*, *Bánki-patak*, *Szécsénkei-patak*, *Hollókői-patak* stb.), és itt is megállapíthatjuk, hogy *Legénd*, *Penc*, *Rád*, *Alsópetény* stb. eredetileg nem víznév. Ez a szám a térkép névanyagának 38%-a, vagyis a legerősebb típus itt a víznevek között. Meglepő ez a nagy szám, és önként vetődik fel a kérdés: mennyire élő nevek ezek? Nincs-e eme kisvizek esetében lényegi különbség a térképek tartalmazta írásbeli és a valóságban használatos népi nevek között?

Két korpuszt vizsgáltam meg ez ügyben. Az egyik a Nyárádmente víznevei (BENKÓ LORÁND, A Nyárádmente földrajzinevei. Bp., 1947; Adattár. Debrecen, 1950). Bevonását indokolja, hogy ez garantáltan a népi neveket tartalmazza, és az írás elején említett *Kézd*-hez is – a számomra elérhető és biztos forrásként kezelhető anyagok közül – a legközelebb fekszik. Az idézett területen BENKÓ 122 folyóvíznevet regisztrált. A 122-ből mindössze 10 képviseli a helynév+*i*+*patak* típust (*Teremipatak* – Lőrincfalván, *Küsteremipatak* – Fintaházán, *Vajájpatak* – Nyárádszentbenedeken, *Harackerekipatak* – Nyárádszentbenedeken, *Csibajipatak* – Nyárádkarácsonyban, *Szentháromságipatak* – ezt az adattárban nem találtam, *Nyomátipatak* – Nyárádszentlászlón, *Tompajipatak* – Nyárádgálfalván, *Sárdipatak* – Székelytompán, *Jobbágyfalvipatak* – Nyárádszeredán). A Nyárádmentén ez a típus az összes folyóvíz-elnevezésnek csupán 8%-a! Lényegesen kisebb tehát, mint a Cserhát turistatérképén. Megjegyzésre méltó: mind a 9 esetben a vízfolyás alsóbb szakaszán nevezik így a folyóvizet. A lényeg tehát az elnevezésben az – miként ezt BENKÓ LORÁND szakszemináriumán más nevek kapcsán gyakran hangoztatta –, hogy honnan jön az adott víz. Sajnos BENKÓ adattárából nem derül ki, hogy pl. a *Sárdipatak*-ot Sárdon hogyan nevezik. Ezt már csak azért is érdemes lenne tudni, mert azt a vízfolyást, amely több ágból eredve keresztülfolyik Sárdon is, Székelytompán is, majd a Nyárádba ömlik, Székelytompán *Sárdipatak*-nak, Nyárádgálfalván pedig *Tompajipatak*-nak nevezik. De mi a népi neve Sárdon? A Magyarország távolságmutató térképe (1: 75.000) (Kereskedelemügyi m. kir. Ministerium, Bp., 1893–1911) 284. szelvénye szerint ugyanis: *Borsós p[atak]*.

Másik korpuszként megvizsgáltam Tolna megye vízneveit. Itt két anyagot vettem össze: a Magyarország Földrajzinév-tára 2. Tolna megye (Kartográfiai Vállalat. Bp., 1979) kötetét és a Tolna megye földrajzi nevei (Szerk. ÖRDÖG FERENC és VÉGH JÓZSEF. Bp., 1981) kötetet. E két közel egy időben készült névtár segítségével reméltem elkülöníteni egymástól a hivatalos és a népi neveket. A FNT 2-ből kigyűjtöttem minden olyan folyóvíz nevét, amely biztosan a közelében levő helységnév *-i* képzős alakját hordozza. Majd megnéztem e folyóvizek népi nevét is a megyei helynévgyűjteményben mind az adott helységben, mind azokon a helyeken,

amelyeket az adott víz érint. Adattáramban az első helyen a helység neve áll, ezt követi a FNT 2-béli hivatalos név, majd a megyei földrajzinév-gyűjtemény (TMFN) adta népi név/nevek következnek.

Grábóc – *Grábóci-patak* – *Füzes-árok* – [Mezőcsényben: *Malomárok*]

Aparhant – *Aparhanti-patak* – *Malomárok* – [Majson: *Patak*]

Kisvejke – *Kisvejkei-patak* – *Btró-vőgyi-patak* – [Nagyvejkén: *Patak*, Kisdorogon: *Hidas-patak* : *Völgységi-patak*]

Váralja – *Váraljai-árok* – a TMFN itt nem ismeri – [Nagymányokon: *Malomárok*]

Majos – *Majosi-árok* – *Hanti-patak*

Várong – *Várongi-árok* – *Körtvéjési-patak* – [Nakon: *Kis-árok*]

Kisszékely – *Kisszékelyi-árok* – *Nagy-árok* – [Sárszentlőrincen: *Kender-vőgyi-ér*]

Fürged – *Fürgedi-patak* – *Farkas-házi-árok* : *Farkas-házi-folyó* – [Tamásiban: *Fürgedi-árok*]

Diósberény – *Diósberényi-árok* – *Róka-hégyi-árok* – [Kalaznón: *Berényi-árok*]

Gyöng – *Gyönki-árok* – *Asó-fórás-vőgy*

Gyulaj – *Gyulaji-árok* – a TMFN nem ismeri

Györe – *Izmény-Györei-vízfolyás* – a TMFN nem ismeri

Györköny – *Györköny-Bikácsi-vízfolyás* – *Rina* – [Bikácson: *Anger-patak*]

Mórág – *Mórági-patak* – a TMFN nem ismeri

Mucsi – *Mucsi-Hidas-patak* – *Anna-árok* – [Tabód: *Mucsi-patak*, Kisdorog: *Hidas-patak* : *Völgységi-patak*]

Murga – *Murgai-víz* – *Patak*

Nagyszékely – *Nagyszékelyi-árok* – *Vízékrove*

Závod – *Závodi-patak* – *Hidas-patak*

Zomba – *Zombai-árok* – a TMFN nem ismeri.

A 19 vízfolyásnak csupán három helyen van a keresett típusnak megfelelő népi neve (*Fürgedi-árok*, *Berényi-árok*, *Mucsi-patak*). Összegzésként megállapítható tehát, hogy

1. az *-i* képzős pataknév valódi népi névként csak kismértékben jellemző a hivatalos névadásban betöltött jelentős szerepével ellentétben;

2. a helynév+*i* képzős hivatalos nevet (*Grábóci-patak*) azon a helyen, amelyről a nevet kapta (*Grábóc*), sehol sem említik népi névként. A három példa, mely szerint a víz folyásának alsóbb szakaszán a hivatalos névhez közel álló névvel jelölik a vízfolyást, ismét azt mutatja, hogy a lényeg az elnevezésben az – akárcsak a Nyárárdmentén – hogy honnan jön a víz.

Visszatérve most már a kiinduláshoz, vagyis a *Kézdi-patak*-hoz. Jó lenne tudni, BENKÓ honnan veszi az adatot: népi név a *Kézdi-patak* vagy hivatalos elnevezés-e. Tisztázni kellene továbbá, hogy hol hívják így a kérdéses folyóvizet. E tisztázatlan kérdésekkel függenek össze ugyanis a következők:

Szászkézden felül a vizet *Disznó-patak*-nak ismeri a Székelyföld 1:200.000-es térképe (M 170/1941. L. M. Kir. Honvéd Térképészeti Intézet, Bp.). A már idézett Magyarország távolságmutató térképe 296. szelvényén Szászkézd alatt is és felett is a *Sau-p* szerepel. Az 1: 200.000-es léptékű katonai térkép (K. u. K.

Militärgeographisches Institut, 1894) csak Szászkézd fölött nevezi meg, emígyen: *Sau B.* A Nagy-Szebeni kataszteri kerület 1: 144.000-es térképe (kéziratos térkép, az OSzK. Térképtárának leltárkönyve alapján kb. 1880-ban készült) Szászkézd és a torkolat között *Keysder p*-ként, Szászkézd és Zoltán helység között *Zoltaner p*-ként, a további részeken, Szászbuda alatt és felett *Saubach*-ként ismeri a pataknak ezt az ágát (a többi ágat sem nevezi sehol *kézdi*-nek ez a térkép). Az 1863-ban készült General-karte des Grossfürstenthums Siebenbürgen *Kei [sd]* [Szászkézd] alatt *Kei [sd p]* megjelölést ad (Szászkézd felett semmilyen nevet nem ad rá). Van azonban egy forrás, amely a *Kaisser Bach*, *Kézder Bach* neveket használja, mégpedig végig a teljes völgyre vonatkoztatva Szászbuda irányában (IGNAZ LENK, Siebenbürgens geographisch-, topographisch-, statistisch-, ... Lexikon. Wien, 1839. 2: 189). További történeti adataim nincsenek (ORTVAY nem ismeri), a térképek és LENK adatai alapján viszont nem tudunk egyértelműen állást foglalni afelől, hogy mi a vízfolyás valódi népi neve ma, és mi lehetett a régiségben Szászkézd alatt és felett. Így viszont elbizonytalanodik a *Kézd* (patak) → *Kézd* (helység) → *Kézdi-patak* feltételezett fejlődési sor kezdete is.

HEGEDÚS ATTILA

A Göbolyhajtó út-tól a Déli autópályá-ig

Mint Orosházán élő embernek, ahol Hajdú Mihály tanár úr is született, engedtessek meg nekem egy kis személyesebb hangú bevezető. Amikor megtudtam, hogy Hajdú Mihály kollégánk, barátunk ez évben tölti be 60. életévét, elgondolkodtam, milyen kis kutatási eredménnyel, tanulmánnyal tudnék tisztelni, nem önmagában a kora, hanem főleg szakmai tudása előtt.

Először arra gondoltam, tüzetesebben megvizsgálom, hátha kiderülne, hogy a Békés megyében közismert, hosszú vízfolyást, amely az Ós-Maros egyik ága, a *Hajdú-eret* róla nevezték el. Dehát ezt az ötletet el kellett vetnem, mivel a *Hajdú-ér*: *Hajdú-völgy* elnevezésekkel már a XIX. század legelején találkozhatunk. 1826-ban például egy orosházi lakos: "... Szénásról Szentetornyai határ úton menvén a *Hajdú völgyig* el vesztette a fejszóját ..." (Orosházi közhirdetések könyve a Békés megyei Levéltárban). Sajnos, ezek alapján kizárt, hogy az eret, völgyet órála nevezték volna el. Az azonban nem kizárt, hogy a névadásban közrejátszhatott a Tanár Úr családneve. Hiszen az 1884-es katonai térképen is ott van az a *Hajdú-tanya*, amelynek földterülete valóban nem messze esett (vagy mellette volt) a *Hajdú-ér*-től. Ez a tanya és a körülötte levő szántó, legelő pedig már évtizedekkel azelőtt is, tudomásom szerint, a *Hajdú-család* (a Tanár Úr őseinek) a tulajdonát képezte. Hozzá kell még tennem, hogy a *Hajdú-tanya* vonaláig ezt a bizonyos eret a katonai térkép *Csorvás-ér*-ként rögzíti, a tanyától kezdve viszont nyugat felé haladva, az *Árpád-halom*-ig

bezáróan már *Hajdúvölgyi-ér* a neve. A halomtól kezdődően pedig *Mágoacs* (Nagymágoacs) irányába haladván a *Mágoacs-ér* nevet viseli tovább. És bár a Huszár-féle térkép is 1822-ben ezt a régi folyómedret még Kígyós-pusztá délnyugati részénél is *Hajdú Völgy*-ként jelöli, nagy a valószínűsége, hogy a névadás alapja, kiinduló pontja ennél a családnál, tanyánál keresendő.

Ez jutott tehát eszembe első gondolatként, de most már visszatérek rövid dolgozatom fentebbi címéhez. (Az adatok forrásaira most egyenként nem utalok, mivel azok pontosan megtalálhatók a következő tanulmányban: Hévvízi SÁNDOR, Orosháza külterületének földrajzi nevei: Az orosházi tanyavilág átalakulása. Orosháza, 1985. 497–573.)

Orosháza nagy kiterjedésű határában sok földrajzi elnevezéssel találkozhatunk napjainkban is, de legalább ennyi, ha nem több helynevet használtak eleink is a mindennapok során. Ezek a helynevek mindig is a pontos tájékozódást könnyítették meg az adott település lakói számára. Azonban a sok tájékozódási pont, földrajzi név közül is az *országutak*-nak, az országúti jelentőségű dűlőutaknak mindig megkülönböztetett szerepük volt, hiszen ezek kapcsolták össze az egyes településeket a közelebbi-távolabbi falvakkal, városokkal. Neveikkel gyakran találkozhatunk a régi írásokban és természetesen a térképeken is.

Már az 1774-ben Zombárról ide települt új községalapítóknak elmagyarázták a környéken élők, hogy mik azok a földfelszíni pontok, amelyek a régi, a török időkben elpusztult Orosháza határát jelölték. 1745-ben, a határ bejárásakor mutattak nekik többek között egy halmot: "... az hajdani Orosházáról *Aradra vivő út* partyán ..". Ugyancsak ez az oklevél említi más helyen az utat ily módon: "... hogy az *Aradi út* mellett legyen három hányás a' ki Szöllőst délre Földvárt napkeletre és Orosházát északra különbözteti." Az *Aradi út*, mondhatni, a legjelentősebb útja volt Orosházának, annál is inkább, mert 1787-ben ez lett a legelső postaút *Pest–Orosháza–Arad* között. Orosháza ilyen szempontból rendkívül szerencsés volt, hiszen a Tisza–Maros–Körösök által határolt terület közepére esett, s viszonylag kevesebb volt a mocsaras, vizenyős föld ezen a tájon, mint Békés megye más településeinél. GECSEI LAJOS, A postaszervezet működése Békés vármegyében (Békéscsaba, 1972) című művében olvashatjuk, mely szerint az Arad–Pest közötti postaút: "Aradról Battonyára 1, Komlossra 1, Orosházára 1, Szentesre 2, Csongrádra 1, Alpárra 1, Nagy-Körösre 2, Czeglédre 1, Szentesre 2, Ocsára 2, Pestre 2 állomással ..." kialakítva haladt. Meg kell azonban mondanunk, hogy a hivatalos *Aradi postaút* és a közismert, ma is ezen a néven ismert *Aradi út* nyomvonala nem teljesen azonos. A helyiek számára ugyanis az "igazi" *Aradi út* nem Tótkomlós felé vitt, hanem Orosházától kiindulva Kaszaperen, Mezőkovácsházán, Battonyán, Tornyán haladt keresztül, s a *Turai-kettős-csárdá*-nál keletnek fordulva érte el Aradot.

Ezek az országutak persze kivétel nélkül földutak voltak, olyanok, mint ma egy-egy szélesebb, jobb minőségű dűlőút. Bizonyos mértékben a számuk is több volt, mint ma, hiszen abban az időben ezek a legcélszerűbb módon – toronyiránt – vezettek az egyes községekbe. Így volt ez a *Csabai út*-tal is. Az idősebb orosháziak jól tudják, hogy az eredeti *Csabai út* nem az Üveggyár mellett elhaladó mai (47-es) műút volt, hanem a Dózsa György út külterületi folytatása, amit másképpen *Gerendási út*-

nak neveznek. Az 1745-ben kelt oklevélben olvashatjuk, hogy: "... egyenesen *Csabáról* Orosháza felé és Vásárhelyre *vívő utat* mutatták ..." az ide települő zombaiaknak. Orosháza akkori jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, minthogy ez az út, amely a régi *Nagygerendási-major*-nál (a mai *Gerendás* község), a *Kisgerendási-csárda* és *Nagygerendási-csárda* mellett elhaladva, enyhén északkelet felé fordulva érte el Csabát, lett az alapja 1787–88-ban a másik vármegyei postaútnak. Ez a postaút *Orosházát*-t kötötte össze *Nagyvárad*-dal. Csaba utáni állomásai Gyula és Sarkad voltak. Az országutak bizony abban az időben is sok gondot okoztak a falubelieknek. 1871-ben a tanácsülésen megállapították, hogy: "Több helyütt a községben, s azon kívül főképp a *Csabai uton* a község határában halaszthatatlan útjavítások szüksége forogván fen ..." – az utat tehát meg kell javítani. Sajnos, ezt az utat mégsem hozták teljesen rendbe, sőt ki sem kövezték, ennek következtében országúti jelentőségét elveszítette, s napjainkban is az, ami volt, földút (dűlőút). Szerepét és helyét a mai Szeged–Békéscsaba közötti műút vette át, amely tőle kissé északra, vele párhuzamosan húzódik. Ezt az utat annak idején *Békési út*-nak nevezték, mivel Csorváson át Békésre vezetett. Az Orosházától keletre fekvő *Monori-csárda* mellett haladt el, amely szintén nagyon fontos találkozási pontja volt az országutaknak. Innen ágazott ki például észak felé a *Gyulai út*, délkelet felé pedig a *Gyulai út*. A *Monori-csárda* mellett azonban gazdaságilag, kereskedelmi szempontból még egy nagyon fontos és híres út vezetett el, ez pedig a *Göbölhajtó út* volt. Az Alföld délkeleti részéről gyakorlatilag ezen a széles, egyenes, fákkal szegélyezett földúton hajtották lábon az eladásra szánt hízóállatokat a nyugati (osztrák, német) piacokra. *Aradi-Göbölhajtó út*-nak is nevezték, hiszen Aradról indult ki, s Varjas, Dombegyház, Magyarbánhegyes, Pusztaföldvár mellett elhaladva érte el a *Monori-csárdát*-t. Innen aztán haladt tovább északnyugatnak. A vasút kiépítésével jelentősége nagymértékben csökkent, majd meg is szűnt, olyannyira, hogy napjainkban már csak az egyes szakaszait lehet felfedezni, hiszen van olyan része, amit az utóbbi évtizedekben beszántottak.

Még az elenyésző részét tárgyaltuk azoknak az országutaknak, amelyek Orosházáról indultak ki vagy itt vezettek keresztül, de jelen tanulmányunk nem is a teljességet célozza. Inkább csak azt, hogy érzékelte, minden országútnak megvan a saját élete, története. Sok régi, jelentős útra gyakran már csak a korabeli dokumentumok, térképek utalnak.

Ugyanakkor természetesen *új utak* is keletkeznek napjainkban is. Így például alig két éve vetődött fel egy olyan elképzelés, mely szerint Magyarország déli részét érintve szükséges lenne kiépíteni egy olyan autópályát, amely Szombathelytől, Szentgotthárdtól kiindulva Kaposvár, Szekszárd, Kiskunhalas, Orosháza, Szeghalom, Nyíregyháza mellett elhaladva kötné össze a nyugati és az északkeleti határrészt. Ez az autópálya Orosházától kissé északra húzódna. Ez lenne az úgynevezett *Déli autópálya*, amely nyilvánvalóan nemzetközi jelentőséggel is bírna.

"Talán" még nagyobb jelentőséggel is, mint amilyennel a *Göbölhajtó út* bírt annak idején.

HÉVVÍZI SÁNDOR

A szóhasadás szerepe az etimológiai vizsgálatokban (A *magas* eredetéről)

1. Talán nem veszi zokon Hajdú tanár úr, hogy a tiszteletére – születésnapjára köszöntésül – készült jelen kis írásban a névtudomány (onomasztika) fogalmát a szokásosnál tágabban értelmezem. A tulajdonneveken túl beleértem ugyanis általában a nevek (szavak) eredetét és történetét, illetve az elnevezések indítékait, a nomináció mikéntjét kutató stúdiumokat is. A névtudomány így – ebben a tágabb értelemben – az antroponímián és a toponímián kívül magába foglalhatná az onomasziológiát és az etimológiát is. Dolgozatom – *magas* melléknevünk származásával és rokonságával foglalkozván – az etimológia körébe vág, ám a fentiek értelmében egyúttal névtani munka is.

2. Az etimológiai vizsgálódásokban a belső szóalkotás különböző módjaival keletkezett új szavak közül az eddigieknél nagyobb figyelmet érdemelnek a s z ó h a s a d á s (a párhuzamos alak- és funkciómegoszlás) következtében született szavaink. Az egy-egy szócsaládba illeszthető elemek szinkrón összefüggéseit keresve arra a meggyőződésre jutottam, hogy a szóhasadás eddig szép számmal feltárt esetein túl (l. elsősorban GRÉTSY LÁSZLÓ, A szóhasadás. Bp., 1962; BENKÓ LORÁND, Adalékok az ősmagyar szóhasadás eseteihez. NytudÉrt. 38 [1963]: 18–39) további példáit érdemes keresnünk. A mai magyar nyelvben megfogható rendszerszerű összefüggések alapján kapcsolatba hozható, összetartozónak vélt szavak segítségével ugyanis bizonytalan etimológiákat pontosíthatunk, vagy ismeretlen eredetű szavak megfejtéséhez juthatunk közelebb.

Az effajta vizsgálat elsősorban egy adott nyelvállapot rendszerszerű (hangtani, alaktani, szintaktikai és szemantikai) összefüggéseire épít. A szinkrón elemzés feltárta összefüggéseket – szerencsés esetekben – megtámogathatják a nyelvtörténeti és/vagy tájnyelvi adatok. (De meggondolkodtatóak azok az esetek is, melyekben a kétféle – a szinkrón és a diakrón – elemzés eredményezte kép egymásnak ellentmond.)

Az állapot rendszerszerű összefüggéseiből történeti – így etimológiai – következtetésekre jutó vizsgálódás ma már egyre kevésbé szokatlan. Erősödik ugyanis – a nemzetközi és a hazai kutatásban egyaránt – az a felfogás, amely a Saussure-i merev szinkronia-diakronia dichotómiát meghaladva az állapot és a történet egységéből indul ki. Ezen – F. DE SAUSSURE felfogásához képest – új szemlélet szerint az állapot mozgásformáiban, konstrukciós folyamataiban történeti folyamatok ismétlődnek meg, így a szinkrón összefüggések egyre bővülő köre lehetőséget teremt történeti következtetések levonására. A mindenkori nyelvállapot úgy őrzi meg, pontosabban úgy ismétli meg saját történetének lényeges szakaszait, ahogyan a földtörténeti képződmények időbeli egymásutánja térbeli (rétegtani) vizsgálatokkal rekonstruálható. (Az állapot és a történet viszonyáról, e viszony korszerű értelmezéséről l. pl. H. M. HOENIGSWALD, Language change and linguistic reconstruction. Chicago, 1960; RÓNA-TAS ANDRÁS, A nyelvrokonság. Bp., 1978. 172–88; A. SZEREBRENNYIKOV, Általános nyelvészet. Bp., 1986. 217–74; ZSILKA JÁNOS,

De constructione. Bp., 1982. 153–214; Tautologikus egységek a nyelvben. Bp., 1987. 21–6; stb.)

A szinkrón összefüggések segítségével rekonstruált diakrón folyamatok felhasználhatók kell legyenek a szófejtő vizsgálatokban is.

3. A valószínűsíthetően szóhasadással elkülönült, a mai nyelvérzék számára azonban sokszor már egymástól teljesen függetleneknek látszó szavak között mind a fonetikai-morfológiai elemzésnek, mind a szemantikai vizsgálatnak kapcsolatokat kell felderítenie. Az alakváltozatoknak gondolt, egymással kapcsolatba hozható elemek között először is szabályos hangmegfeleléseket kell kimutatnunk. A diakrón síkon lejátszódó *h a n g v á l t o z á s* az állapotban mint *h a n g v á l t a k o z á s*, szabályos hangviszony jelenik meg, éppúgy, ahogy az idő egymásutánjában zajló *j e l e n l e n t é s v á l t o z á s o k* a szinkroniában mint *j e l e n t é s v á l t o z a t o k*, azaz mint a szavak *k ü l ö n b ö z ő j e l e n t é s e i* (poliszémia) vannak jelen. Ha egy összetett jelentéstartalom elkülönül, specializálódik, s az így létrejött, az eredetihez képest speciálisabb jelentések társulnak az egymás mellett élő két vagy több formához, a párhuzamos alak- és funkciómegoszlás véglegessé válik. A szemantikai elemzésnek a jelentések összegét felépítő jelentésösszetevők azonos részmozzanatait kell kimutatnia. (L. még HORVÁTH KATALIN, Még egyszer *név* szavunk eredetéről: Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. magyar névtudományi konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján. Zalaegerszeg, 1989. 355–9.)

4. Most pedig lássuk végre *magas* melléknévünket és szócsaládját! BÁRCZI GÉZA szavunkat *i s m e r e t l e n* eredetűnek tartja, a *mag* főnévből való származtatását nem fogadja el. (A *mag* szerinte *b i z o n y t a l a n* eredetű, mivel a több finnugor nyelvben kimutatható 'test', 'törzs' jelentésű szavakból való eredeztetését a 'test' és a 'mag' jelentések összefüggésének bizonytalan volta kétségessé teszi. Vö. SzófSz. 194.)

Az igen korán adathozható *magas* a TESz. szerint *b i z o n y t a l a n* eredetű. Talán a finnugor korból származó *mag* főnévből keletkezhetett *-s* melléknévképzővel. A szótár az esetleges jelentésfejlődést a *mag* eredetinek feltehető 'test', 'törzs' alapjelentéséből a következőképpen valószínűsíti:

test, törzs → testes, nagytestű → magas

(A *mag* itt "ősi örökség a finnugor korból". A fgr. 'test', 'törzs', '<ruha> ölrésze, derékrésze' jelentésű szavakból alak és jelentés tekintetében egyaránt levezethető. Vö. TESz. 2: 811–3.)

Ám a feltett jelentésfejlődésnek szépséghibája van: erőltetettnek érezzük, hiszen a 'testes' és a 'magas' jelentések nyelvünkben nem asszociálják egymást. (Ami testes, az nem szükségszerűen magas; ami/aki magas, nem feltétlenül testes.) A 'magas' jelentésnek meghatározó jegye a *v e r t i k á l i s*, a 'testes' jelentésnek pedig a *h o r i z o n t á l i s* kiterjedés (l. az ÉrtSz. értelmezéseit).

A TESz. fölveti ugyan egy másfajta jelentésfejlődésnek a lehetőségét is: 'maggal bíró' → 'kifejlett, megnőtt', de ezt kevésbé valószínűnek tartja.

Én viszont fölveszem a TESz. által elejtett szálát, s ezt viszem tovább. A szócsaládba vonható szavak hangtani, alaktani és szemantikai elemzése nyomán arra a következtetésre jutottam ugyanis, hogy a *magas* a *mag* főnév melléknévképzős *magos* származékának szóhasadásal elkülönült alakváltozata.

Magas melléknévünk *magos* alakváltozata a régiségben az egész nyelvterületen élt. Él ma is nyelvjárásainkban, de nem szorult ki teljesen mai köznyelvünkéből és irodalmi nyelvünkéből sem. Ezt a változatot találjuk pl. egyik szép régi típusú népdalunkban: "Magos a rutafa / Ága elágazik." Ezt a formát látjuk József Attila ismert versében: "s a ruhák fényesen, suhogva / keringtek, szálltak a magosba." *Magos* szavunknak tehát két jelentése volt, illetve van: 1.) 'maggal ellátott', 'amiben magok vannak'; 2.) 'magas'.

E tényből kiindulva a következő két lehetőséggel számolhatunk:

a) ha a két jelentés között nem találunk semmiféle kapcsolatot, akkor két – egymástól független – elem véletlen alaki egybeeséséről van szó, azaz *magos*¹ és *magos*² szavaink homonimák.

b) ha a két jelentés összefüggését bizonyítjuk, úgy a *magos* elem többjelentésű (poliszéma).

Ha a jelentések összefüggésére fény derül, továbbá ha a *magas* forma a *magos* alakváltozatának tekinthető, ez esetben joggal állíthatjuk, hogy a két szó alak- és jelentésmegoszlással, vagyis szóhasadással jött létre. Lássuk, valóban erről van-e szó!

5. A feltett alakváltozatokat könnyen összekapcsolhatjuk a jól adatolható *o : a* hangviszony segítségével. E hangmegfelelés számos más esetben is a szóhasadás különféle formáit indította el tőszavakban és származékszavakban egyaránt. Pl.: *moszat : maszat; pocok : pocak; vacok : vacak; Mohács* (helynév) : *Mahács* (családi név); *csillog : csillag, mázos* (l. mézes-mázos) : *mázás* (*mázás edény*); *város : váras; lábos : lábas* (*lábas jószág, kezelábas*); *kalaposok : kalaposak; hatalmasok : hatalmasak; stb.*

Az *o>a* nyíltabbá válás következtében egymás mellett élő régi és új forma lehetőséget nyújtott a jelentések (funkciók) különféle megoszlására, megteremtette a szóhasadás lehetőségét.

A fenti sorhoz – úgy vélem – bizton hozzátehetjük a *magos : magas* alakpárt, ennek hangtani akadályja nincs.

Az egymás mellé állított két alak szemantikai összefüggéséhez az eredeti *magos* forma két jelentésének elemzésével juthatunk el. Hogy a szót poliszmának tarthassuk, a második jelentést ('magas') le kell tudnunk vezetni az elsőből ('amiben magok vannak'). Az alak és a jelentés, a jelölő és a jelölt kapcsolatát a jelöltből kiindulva érthetjük meg. Abból a megfigyelésből ugyanis, hogy az érett, termést hozó, vagyis *magos* növény sok esetben jól láthatóan fölnyúlt, "magba ment", függőlegesen nagyobb kiterjedésű, mint a fiatal, éretlen növény, tehát *magas*. Ha pl. a hagyma/a retek/a saláta *magba megy/fölmagzik*, már öreg/kemény/fás, azaz nyersen/frissen már nemigen élvezhető. A CzF. a *magba megy* kifejezést a következőképpen értelmezi: "Magba megy a vetemény, midőn magvas fejét felüti." Ugyanezt a jelentést képviseli a *fölmagzik* népnv. *fémagzik* ige. SZINNYEI tájszótárában a következő mondat példázza: "Tavajtó fogvást akkorára fémagzott, hogy egészen kinőtt az Isten markából."

A két jelentés tehát kétségtől kapcsolható egymással, közöttük metonimikus viszony van: a második jelentés érintkezésen alapuló névátvitellel jött létre az elsőből. A két jelentés összefüggése így felírható egy egymással következtető viszonyban lévő mellérendelő összetett mondattal: *magos, ennél fogva magas*.

Az egymás mellett élő két alak teremtett aztán lehetőséget a jelentések megoszlására: a *magos* mindinkább "elveszíti" második jelentését, mivel az a *magas* jelentésévé vált.

6. Dolgozatomban *magas* melléknevünknek a *mag* szóból való bizonytalan származtatását a szóhasadás lehetőségével számolva, majd a párhuzamos alak- és jelentésmegoszlást igazolva, sikerült megerősítenem. Egyúttal – úgy vélem – pontosítanom is, hiszen ezt az összefüggést a TESz. javaslatához képest természetesebb, a tapasztalattal egyező jelentésfejlődés alapján valószínűsítettem.

Mag szavunk – a TESz. által adott – etimológiája nem igazán meggyőző. Ennek két oka van. Egyrészt az, hogy a feltett rokon nyelvi megfelelőiből következő 'test', 'törzs' alapjelentés és a 'mag' jelentés közti összefüggés kétséges. (BÁRCZI GÉZA emiatt tartotta az etimológiát bizonytalannak.) Hiszen így a szemlélet számára legközvetlenebbül adott jelentéshez ('virágos növény termésében képződő, a csírárt rejtő szaporítószerv') csak átviteleken át juthatunk el. (A szótár közvetlenül az 'ivadék', 'utód' → 'mag' jelentésfejlődést tartja lehetségesnek, így az átvitel iránya is vitatható.)

Másrészt figyelembe kell vennünk azt is, hogy a magyarban a 'test' jelentés – a régiségben éppúgy, mint a nyelvjárásokban – soha, sehol sem volt kimutatható.

A CZUCZOR–FOGARASI szótár szavunkat a *magyal*, *makk*, *monyoró* ~ *mogyoró* ~ *magyaró*, *mony*, *bogyó* szavak körébe vonja, a szavak megnevezte dolgok alak hasonlósága alapján. Ha figyelembe vesszük, hogy e szavak alakilag szabályos hangmegfelelések mentén összekapcsolhatók, továbbá, hogy az alapjelentések mindegyikében kimutatható egy 'gömbölyű, kerekded, tojásdad' komponens, úgy e föltevés legalábbis meggondolkodtató.

HORVÁTH KATALIN

Az utcanevek írásmódjának vázlatos áttekintése a múlt századtól napjainkig

A leggyakrabban leírt földrajzinev-típusok egyike az utcaneveké. Eleink életében ugyanolyan mértékben fordult elő, mint a mienkben. Írásmódjának részletes szabályozására azonban csak az utóbbi időkben került sor. Az első akadémiai szabályzat 1832-ben még említést sem tett az utcanevekről (de még a földrajzi nevekről sem).

Az 1879-es szabályzat utcanévi példáiból azonban már megállapíthatjuk, hogy a múlt században az *utca* szót *cz*-vel írták, és kötőjellel kapcsolták az előtte álló taghoz: *József-utca*, *Czepléd-utca*, hasonlóképpen: *Fő-út*, *Üllői-út* stb. A *tér* szót viszont egybeírták az előtte álló taggal: *Józseftér*, *Deáktér* stb. Az *-i* képzős melléknévi formát így írták: *józseftéri*, *czepléduczcai*, de: *Széchenyi-uczcai*, *Deák-Ferencztéri* stb.

Az 1901-es akadémiai szabályozás az utcanevek írásában minden elem közé általánosan kötelezővé tette a kötőjelet: *Erzsébet-körút*, *Király-utca*, *Arany-János-utca*, *Deák-Ferencz-tér* stb., és kimondta, hogy az utcanevek nagy kezdőbetűvel írandók, "akár tulajdonnév, akár köznévi az előtagjuk: az *Andrássy-út*, a *Baross-utca*, a *Király-utca*, a *Váci-körút* (ámbar ez utóbbiakat kis betűvel is írhatni ...)".

SIMONYI ZSIGMOND – akadémiaival szembeszegülő – Iskolai helyesírása (1903) általános érvényűen egyszerűsítette a *cz ~ c* írását, és a kettős személynévvel összetett utcákat kötőjel nélkül írta: *Arany János utca*, *Deák Ferenc tér* stb.

HORVÁTH ENDRE 1913-ban helyesírás szótárt szerkesztett, amelyhez helyesírási szabályokat is függesztett és ott, a földrajzi nevek között, az alábbi utcanévi példákat találjuk: *Kecskeméti-utca*, *Petőfi-utca*, *Deák Ferenc-tér*, de: *Ferenciek tere*, *-i* képzővel: *kecskeméti-utcai*, *Petőfi-utcai* stb.

1922-ben ismét akadémiai szabályzat jelent meg, és 1950-ig rögzítette az utcanevek kötőjeles írásmódját: *Múzeum-körút*, *Bécsi-utca*, *Petőfi-tér*, *Arany János-utca*, *Deák Ferenc-utca* stb. (A kettős nevet egységesnek tekintették, ezért nem tettek küzbül kötőjelet, hanem csak utána.)

1927-ben térképészek és földrajzosok a térképi nevek számára helyesírási szabályokat alkottak (DR. TAKÁCS JÓZSEF), de a szabályok – bár térképeken már korábban alkalmazták őket – csak 1940-ben jelentek meg a Földrajzi Közleményekben. E szabályok szerint az *utca* szó kapcsolási módja az előtag szófajától függött. Ha az előtag főnév, akkor egybeírás következett: *Retekutca*, ha tulajdonnév, akkor a kötőjeles kapcsolat volt helyes: *Mohács-utca*, ha melléknév, akkor külön kellett írni: *Váci utca*.

A Budapesti Korrektorok és Revizorok Köre (BALASSA JÓZSEF) főként a nyomdászok számára, 1929-ben adta ki helyesírási szótárát és szabályait. Ennek alapján írták ebben az időben a kiejtést követve *uccá*-nak az *uccá*-t. Írásmódjukról ezt olvashatjuk: "Külön szóba írjuk az *uccák*, *terek* ... neveit, mégpedig kötőjel nélkül: *Erzsébet körút*, *Váci ucca*, *Ferenc József tér* ... Az ezekből a nevekből alkotott mellékneveket kisbetűvel és egy szóba írjuk: *váciuccai* ..., de külön szóba, nagybetűvel írjuk, ha az első része családnév: *Petőfi téri*, *Deák Ferenc uccai*."

Az 1950. évi akadémiai szabályozás az 1922-es utcanévi előírásokat továbbra is érvényben tartotta, de többletként kimondta, hogy a *Hősök tere*, *Mártírok útja* típusú utcanevekben nem kell kötőjelet használni.

A Magyar Tudományos Akadémia csak az 1954-ben megjelent helyesírási szabályzatában (a 10. kiadásban) törölte el egységesen és máig is érvényesen az utcanévi utótagok előtt a kötőjelet: *Ady Endre utca*, *Üllői út*, *Mártírok útja*, *Haris köz*, *Rózsák tere* stb. Előírta, hogy az *-i* képzős származékok a különírást megtartják, és az első tagot nagybetűvel, a másodikat kisbetűvel kell kezdeni: *Rákóczi úti*, *Szabadság téri* stb.

A földrajzi nevek és megjelölések írásának szabályai (FABIÁN PÁL, FÖLDI ERVIN, IFJ. HÓNYI EDE) 1965-ben jelent meg a Földrajzinév-bizottság, az MTA Földrajzi Bizottsága és Elnökségi Helyesírási Bizottsága jóváhagyásával. A szaktudományok az 1954-es akadémiai szabályokkal összhangban levő, lehetőleg minden részletre kiterjedő helyesírási szabályokat igényeltek az utcanévek vonatkozásában is. Tisztázni kellett az utcanévi előtag fogalmát, és szabályozni az utcanévi utótag előtt álló elemek írásmódját.

Utcanevi utótagnak tekintendők és különírandók nemcsak a közismert *utca*, *út*, *útja*, *körút*, *fasor*, *köz*, *tér*, *tere* vagy az ugyanígy kezelt *híd* stb. szavak, hanem a településen belüli vagy települések közötti útvonalak nevében az *utca*, *út*, *tér* stb. köznevet helyettesítő utótagok is. Pl.: *bástya* ~ *Anjou bástya*, *dűlő* ~ *Gyümölcs dűlő*, *árok* ~ *Irhás árok*, *kert* ~ *Martinuzzi kert* stb.

Az utcanévek előtagjai igen változatosak szófaji és szerkezeti tekintetben egyaránt. Ki nem mondott, de a példákból következően általános érvényű szabály, hogy az utcanévekbe kerülő előtagok megőrzik eredeti írásmódjukat, de utcanévként nagy kezdőbetűvel írandók: *haris* ~ *Haris köz*, *Üllő* ~ *üllő* ~ *Üllői út*, *Ady Endre* ~ *Ady Endre utca*, *szabad sajtó* ~ *Szabad sajtó út*, *Bécsi kapu* ~ *Bécsi kapu tér*, *Fehér Hajó vendéglő* ~ *Fehér Hajó utca*, *Csörsz-árok* ~ *Csörsz-árok utca*, *Ferenc-hegy* ~ *Ferenc-hegyi út*, *Sas utca* ~ *Felső Sas utca*, *Fóti út* ~ *Régi Fóti út* stb. A melléknévi *-i* képző minden utcanévi utótaghoz közvetlenül járul, és az előtagok minden vonatkozásban változatlanok maradnak: *Haris közi*, *Üllői úti*, *Ady Endre utcai*, *Szabad sajtó úti*, *Bécsi kapu téri*, *Fehér Hajó utcai*, *Csörsz-árok utcai*, *Ferenc-hegyi úti*; *Felső Sas utcai*, *Régi Fóti úti* stb.

A szabályzat függeléke tartalmaz kb. 90 különírandó utcanévi utótagot és az utcanévek betűrendbe sorolásának szabályait is.

Az akadémiai helyesírási szabályzat legutóbbi, 11. kiadása 1984-ben jelent meg. Az utcanévekkel egy szabálypont foglalkozik, amely nem tér el a Földrajzi nevek és megjelölések írásának szabályaiban lefektetettektől, tehát: "A közterületek nevében a kis kezdőbetűs *utca*, *út*, *tér*, *köz*, *híd* stb. szót különírjuk az előtte álló névrészeketől. – Az *-i* képzőt az ilyen nevek változatlan formájához tesszük hozzá. Alapforma: *Váci utca*, *Gorkij fasor*, *Szabó Ilonka lépcső*, *Tas vezér utca*, *Március 15. tér*, *Tábor-hegyi út*, *Erzsébet híd* stb. – Az *-i* képzős forma: *Váci utcai*, *Gorkij fasori*, *Szabó Ilonka lépcsői*, *Tas vezér utcai*, *Március 15. téri*, *Tábor-hegyi úti*, *Erzsébet hídi* stb."

Az 1984-es szabályozás óta az utcanévek írásában egyetlen helyesírási változás történt. A Helyesírási Bizottság helyt adott annak a közóhajnak, hogy az utcanévekben előforduló, eredetileg kötőjellel írt földrajzi nevek legyenek egybeírtak. (Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az ilyen nevekből az eredeti földrajzi névi alkalmazáskor is elmaradhat a kötőjel!) Tehát: *Táborhegyi út* de: *Tábor-hegy*; *Csörszárok utca* de: *Csörsz-árok*; *Ferenchegy* út de: *Ferenc-hegy* stb. – A bizottság elfogadta azt az érvelést, hogy ezekben az utcanévtípusokban sokkal inkább érvényesül a településrésznévi, mint a természeti földrajzi névi jelleg: a településneveket pedig általában egybe kell írni.

A messze múltból eljutottunk a máig, de a fejlődés nem áll meg, a változások érnek. Megfogalmazásuk és regisztrálásuk a jövőendő nyelvészeinek feladata.

HÓNYI EDE

Két magyar eredetű román 'irtás'-t jelölő helynév: *iertăș*, *iertoi* és származékai

1.1. Románia hegyes-dombos vidékein számos olyan román helynévtípus található, amelynek az alapján 'irtás'-t, 'erdőkivágás'-t jelentő közszó (appellativum) áll. Különösen az erdős hegyvidéki területeken gyakoriak ezek a helynevek, de számosak olyan vidéken is, ahol már hiányoznak vagy jelentéktelen nagyságúak a régen kiterjedt erdők, mint pl. a Mezőségen vagy a Partiumban.

Eleinte a hegyvidéken vándorpásztorokodást folytató románság az idők folyamán letelepült. Az általuk létrehozott kisebb települések, házcsoportok általában irtott erdők területén keletkeztek, s majd később falvakká terebélyesedtek. A települések s azok lakói lélekszámának növekedése újabb erdőirtásokat váltott ki, szükség volt újabb szántóföldekre és kaszálókra. Erdélyben a földesúri és várbirtokok területén szívesen látott a zselléreként és jobbágyként letelepülő románság. E birtokok urai különféle engedményekkel és kedvezményekkel igyekeztek az erdők irtását elősegíteni, ami lehetővé tette e birtokok jobb gazdasági kihasználását.

1.2. A múlt század vége fele a román szakirodalom is kezdte tanulmányozni az irtásokat megnevező és jelölő román helyneveket. IORGU IORDAN akadémikus e tanulmányokat rendszerezte és összefoglalta a *Bezeichnung für "Rodenland" in der rumänische Toponomastik* (*Zeitschrift für Ortsnamenforschung* 4 [1925]: 48–60, 171–83) című tanulmányában, majd később a *Toponimia românească* (Bukarest, 1963. 22–6) román névtani alapmunkájában.

2.1. I. IORDAN megállapította, hogy aránylag kevés az olyan 'irtás'-t jelölő helynévtípus, amelynek alapján latin eredetű román közszó áll; ilyenek: *Arsa* (<r. *ars(ă)* 'égett' <lat. *arsurus*), *Curatura* (<r. *cură* 'tisztítani' <lat. *curare*), *Runc* (<r. *runc* 'irtás' <lat. *runcus*) és *Tăietura* (<r. *tăia* 'vágni' <lat. *taliera*) és ezek származékai mint például *Arșița*, *Curăturile*, *Runcușor* stb.

2.2. A legszámosabb csoportot azok a román 'irtás'-t jelölő helynévtípusok alkotják, amelyek szláv eredetű román közszavakon alapulnak. Tekintettel arra, hogy a legtöbb ilyen román közszó esetében nincs még biztosan megállapítva, hogy melyik szláv nyelvből kölcsönözték, azért vö. rövidítéssel az ószláv etimont adjuk meg. Megjegyzendő még, hogy néhány helynévtípus alapján szláv eredetű román közszó áll vagy állott, a következők: *Cîrcea* (vö. szbh. *krĕ*), *Certej* (<r. *certej* <szl. *čertež*) *Jariște* (<r. *jarîște*, vö. ószl. *žarištŭ*), *Laz* (<r. *laz* <szl. *laz*, néha m. *láz*), *Lom* (vö. ószl. *lomŭ*), *Otășău* (vö. bg. *otes*), *Lucina* (<r. *lucina* <szl. *lučina*), *Pîrlitura*

(< r. *pîrlitura* < r. *pîrli* / < bg. *пърѝѝѝ* / + -tura román igenévképző), *Pleş* (< r. *pleş*, vö. ószl. *plěšl*), *Poiana* (< r. *poiană*, vö. ószl. *poljana*), *Pojar* (< r. *pojar*, vö. ószl. *požarŭ*), *Priseaca* (< r. *priseaca*, vö. ószl. *prěšěka*), *Seci(u)* (< r. *seci*, vö. ószl. *sěkü*), *Trebişu* (vö. ószl. *trěbiti*) s ezek származékos alakjai, stb.

E helynévtípusok egyenlőtlen elosztásban és gyakoriságban jelennek meg a mai Románia egyes vidékein. Egyes helynévtípusok csak bizonyos vidékekre jellemzőek, mint pl. *Lom*, *Otăsău* (Havasalföld, Olténia), *Certej* (Máramaros, Erdély nyugati része, Bánát egy része), mások az egész román nyelvterületen elterjedtek mint pl. *Laz*, *Pîrjol*, *Pleş*, *Poiana*, *Priseaca* stb.

2.3. Erdély, Máramaros, Partium, Bánság és Moldva nyugati peremvidékén több olyan 'irtás'-t jelölő helynévtípus ismeretes, amelynek az alapján magyar eredetű román közszavak állnak. Ezek a *Ĭertaş* (< r. *Ĭertaş* < m. *irtás*), *Ĭertoĭ* ~ *Ĭertăoĭ* ~ *Ĭertăvoĭ* (< r. *Ĭertoĭ* ~ *Ĭertăoĭ* < m. *irtovány*), *Pîrjol* (< r. *pîrjol* < m. *perzsel/és/*), *Văgaş* (< r. *văgaş* < m. *vágás*) és bizonyos esetekben Erdély északi részén és Máramarosban a *Laz* (< r. *laz* < m. *láz*). Ez utóbbi helynév román appellativuma a legtöbb esetben azonban szláv eredetű: *laz*. (A *Ĭertaş*, *pîrjol* és *văgaş* román kölcsönszavakra vonatkozólag lásd TAMÁS LAJOS, Etimologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente in Rumänischen. Bp., 1966. 463, 622, 840–1).

3.1. A román tanulmányok a *Laz*, *Pirjol*, és *Văgaş* (néha *Ogaş*) helynévtípusokat ismertetik, de nem foglalkoznak az Erdélyben, Máramarosban és a Partiumban igen gyakori két rokon eredetű *Ĭertaş* és *Ĭertoĭ* (*Ĭertăoĭ*, *Ĭertăvoĭ*) helynevekkel, amelyeknek a román nyelvjárási közszavai (appellativumai) a magyar *irtás*, *irtovány* közszavakból származnak mint kölcsönszavak. E két helynévtípus tanulmányozása hiányának oka elsősorban az, hogy nem tartoznak az ún. makro-helynévrendszerbe, de igen gyakoriak a határnevek között, az ún. mikro-helynévrendszerben. Ezek a helyek igen gyakran a román–magyar párhuzamos helynévadás eredményei, amikor is egy-egy irtott részt ugyanazon tárgyi-szemléleti alapon nevezett el a két népesség (I. KNIEZSA ISTVÁN, A párhuzamos helynévadás. Bp., 1944. 43–7). Ilyen párhuzamok a m. *Irtovány* ~ r. *Ĭertoĭ* (*Ĭertăvoĭ*, *Ĭertăoĭ*) és a m. *Irtás* ~ r. *Ĭertaş*.

Mivel az erdélyi falvak többségében a magyar lakosság jelent meg először, ezek a helynevek román kölcsönzések, átvételek is lehetnek, amelyeket elősegített a magyar eredetű román *Ĭertaş* és *Ĭertăoĭ* (*Ĭertăvoĭ*) közszavak nagyfokú elterjedése az erdélyi román nyelvjárásokban. Ugyanakkor ezek a helynévtípusok olyan hegyi falvakban is előfordulnak, ahol magyar népelem nem lakik vagy nem lakott. Itt a helybéli román lakosság a régiségben elterjedt e két magyar eredetű közszó alapján kreálta a szóban forgó helyneveket.

3.2. A Román Nyelvatlasz (új sorozat, 2. kötet) 593. és 594. térképe tükrözi e magyar eredetű román közszavak (appellativumok) XX. századbeli területi elterjedését. Az 593. számú *Laz* címszóval jelzett térképen, arra a kérdésre, hogy: "hogyan nevezik azt a helyet, ahol valamikor erdő volt?", a következő feleleteket is feljegyezték: (272. kutatópont, Nagybuny, Máramaros) *Ĭertaşu*, (279. kp. Oláhboksa, Szilágy megye) loc. *Ĭertuit*, *Ĭertitură*, (349. kp. Tőkésbánya, Máramaros) *Ĭertaşurĭ*. Az 594. számú *Lăzuim* 'irtunk' címszavú térképen megtaláljuk a 272. kutatópontnál

(Nagybuny, Máramaros) o *ǰertuit*, *ǰertuǰesc*, a 279. és 334. kutatópontoknál (Tőkésboksa, Máramaros és Nagymajtény, Szatmár megye) *ǰertuǰesc* és a 349. kutatópontnál (Tőkésbánya, Máramaros) *am ǰertuit* igéket. Napjainkban Kolozsvár környékén jegyeztem fel ma is élő nyelvjárási igealakokat: *ǰertǰoǰesc pǰdurea* 'irtom az erdőt' (Kolozstótfalu), *a ǰertui* 'irtani' (Sztolna, Kolozs megye).

Megállapítható, hogy *ǰertaş* és *ǰertoǰ* (*ǰertǰvoǰ*) s azok igealakjai az erdélyi román nyelvjárásokban az irodalmi nyelv hatására egyre jobban kiszorulnak, eltűnnek, csak az idősebb nemzedék használja, ugyanakkor e közsavak alapján alkotott *ǰertaş* és *ǰertoǰ* (*ǰertǰvoǰ*) helynevek és azok származékos alakjai igen elterjedtek.

3.3. A r. *ǰertaş* helynév változatai *ǰertaşu*, *ǰertaşuri*, *ǰertaşurile* (egyes-, többes szám, névelős és névelőtlen formák). Létezik *Rǰtaş*, *Rǰtaşuri* változat is, amelynek az alapján a magyar eredetű r. *rǰt* (< m. *rét*) és a *ǰertaş* (többes szám *ǰertaşuri*) szóalakok vegyülése áll.

3.4. *ǰertoǰ* származékos alakváltozatai már sokkal számosabbak: *ǰertǰoǰ(u)*, *ǰertoaǰa*, *ǰertǰvǰi(u)*, *ǰertǰvoǰ(u)*, *ǰertoǰile*, *ǰertǰoǰile*, *ǰertǰoǰie(le)*, *ǰertoaǰie(le)*, *ǰertaje(le)*. E variánsok egy részét már a XVIII. században feljegyezték: 1755: *Irtovan* (Sztolna), 1750: *La Irtoj*, 1763: *La Irtovej* (Magyargyerőmonostor), 1767: *La Irtevej* (Gesztrágy), 1770: *la ǰertaju* (Esküllő), 1789: *La Irtoaje* (Felsőtök), 1799: *La Iertoaje* (Borsa), 1803: *Irtovalye* (Magyargyerőmonostor), *Iertevoj* (Magyarfodorháza) stb. (lásd SZABÓ T. ATTILA, Kalotaszeg helynevei. Kolozsvár, 1942. 79, 86, 147; SZABÓ T. ATTILA–GERGELY BÉLA, A kolozsmegyei Borsavölgy helynevei. Kolozsvár, 1945. 80, 83; SZABÓ T. ATTILA–GERGELY BÉLA, A szolnok-dobokai Töki völgy helynevei. Kolozsvár, 1945. 15).

3.5. A feljegyzett, a mai élő változatok és a román–magyar párhuzamos *ǰertǰoǰ* (*ǰertoǰ*, *ǰertovaǰ*) ~ *Irtovány* helynévtípusok kétségtelenül utalnak arra, hogy a *ǰertǰoǰ* (stb.) alakok a m. *irotvány* (*irtovány*) nyelvjárási közsóból származnak. A m. *irtvány* közsónak is többféle nyelvjárási változata van: *irotvány*, *irtovány*, *irivány*, *iratvány* stb. (l. SZABÓ T. ATTILA, i. m.; SZABÓ T. ATTILA–GERGELY BÉLA i. m.; JANITSEK JENŐ–HINTS MIKLÓS, Az erdélyi Melles-völgy helynevei. MND. 102 [1992]: 445), míg a székely részeken *orotvány*, *ortovány*, *ortvány*, *orvány* stb. változatok élnek. A román *ǰertoǰ* (*ǰertǰvoǰ*) alapján hangtani okok miatt csak az első öt magyar változat állhat.

Megfigyelhetők, hogy a román szóalakok között átmeneti formák is találhatóak, ahol még megőrződött a labiodentális *v*, mint a *ǰertǰvoǰ*, *ǰertǰvǰi*, a régiségben *ǰertovan* szóalakoknál.

A r. *ǰertoǰ*, *ǰertǰvoǰ*, *ǰertǰvoǰ* stb. szóalakváltozások lassú átalakulások eredményei. A magyar *ny* kétjegyű mássalhangzó a román nyelvben szabályszerűen *j*-sül: *ny* > *i*, l. lat. *cuneum* > r. **cun'u* > r. *cuǰ* 'szeg', m. *oltvány* ~ *oltovány* > r. *nyj. oltoǰ*, vagy m. *bánya* > r. *baja*. A m. bilabiális *v* > *μ* félhanggá vált, és az utána következő *a* > *μa* hangsúlytalan kettőshangzóvá alakult (*ǰertuǰoǰ*), majd az *μao* diftongus *o* hanggá egyszerűsödött (*ǰertoǰ*). Tehát m. *Irtovány* > r. *ǰertouǰi* > *ǰertoǰ*.

Ehhez hasonló változást szenvedett például a *szavatos* szó román átvétele és hangilleszkedése: m. *szavatos* ~ *szovatos* > r. **sǰuǰduş* > r. **sǰuǰduş* > r. **sǰodaş* > r. *soduş* (PETROVICI, EMIL, O particularitate a fonetismului maghiar oglindita in elemente

maghiare ale limbii române: Studii și cercetări științifice. Cluj, Seria 3. nr. 3–4, an 5., 1954, 451).

4.1. Végezetül megállapíthatjuk, hogy a *įertaș*, *įertoį* (*įertăoį*, *įertăvoį*) kiveszőfélben lévő magyar eredetű román nyelvjárási közzavak (appellativumok) többféle módon kapcsolódnak az erdélyi román helynévrendszer kialakulásában; egyrészt párhuzamos névadással r. *Įertaș* ~ m. *Irtás*, r. *Įertoį* (*Įertăvoį*, *Įertăoį* stb.) ~ m. *Irtovány*, máskor fordítással, főként olyan helyeken, ahol a románság a magyarok letelepedése után vándorolt be, ritkábban kölcsönzéssel és hangilleszkedéssel. E két utóbbi eset feltételezi az előzőleg letelepült magyarság helynévrendszerének a román betelepülés előtti kialakulását. Azokban a román lakosságú falvakban, ahol soha nem lakott magyarság, ott a tárgyalt helynévtípusokat a románság hozta létre a magyar eredetű román *įertaș* és *įertăoį* (s változatai) nyelvjárási közzavak (appellativumok) segítségével.

JANITSEK JENŐ

Hajdú és társai

Cédulák közt matatok. Lassan összeáll egy kis tanulmány a Névtani Értesítőbe. Hajdú Miska 60 éves.

Emlékek közt kutatok. Felvillan egy csillogó víztükör képe a Csepel-szigeti Duna-tájon: diákévek, helynévgyűjtés, Miska, Erzsi meg én... Aztán a falusi kiskocsmá. Talán ott szólítottuk először Miskának. Merthogy kollégává és barátá fogadott bennünket szinte rögtön, pedig még hallgatónak is jóformán kezdők voltunk. Meg a Magyar Névtani Dolgozatok indítása. Csodálatra méltó az a bizalom, amellyel a kezdőket megajándékozta, megajándékozta. Egyszer már tisztességesen meg kellene köszönni neki ezt a rengeteg önzetlenséget. De szinte hallom a hangját: "Ugyan, ne vacakolj..." És nevet egy harsányat, olyan jóízű alföldieset. Leültet a kis asztala mellé, vörösborral kínál, akkurátusan megpiszkálja a pipáját, és mielőtt megszólalhatnék, már meg is előzött: "Hogy vagytok?" Körülötte a földön, a fal mellett névtani, csoportnyelvi kiadványok bálái. Elgondolkodom: milyen szerencséje van ennek a tanszéknek, a magyar népnyelv- és névkutatásnak meg nekünk, akik barátai lehetünk. Kívánom, hogy még sokáig ebben a szerencsében legyen részünk!

*

Szerintem senki sem hívta és hívja *Hajdú*-nak, így szimplán, még távollétében, említve sem. *Hajdú Mihály tanár úr*, *Hajdú tanár úr* – így a diákok, mi meg csak úgy egyszerűen: *Miska* vagy *Hajdú Miska*. Magyarázattal tartozom tehát a címválasztás miatt. Szófejtésre vállalkoztam, de nem a családnevet boncolgatom, hanem az alapjául szolgáló szót és társait.

A *hajdú* főnév – mint közismert – a *hajtó* igenév alakváltozata, ill. szófajváltással keletkezett származéka. Eredetileg így nevezték azokat a marhahajcsárokot, akik jól felfegyverzett kíséretét alkották a lábon mozgatott régi élőállatexporthoz. A hajdúk tehát kezdetben tényleg állatokat hajtottak, csak később váltak főfoglalkozású katonává (vagy éppen útonálló betyárrá). De vajon mi az eredete magának a *hajt* szónak? Ha felütjük a TESz.-t, először is azt tapasztaljuk, hogy 3 *hajt* szócikk létezik. Közülük a *hajt*³ ' <növény> virágot, levelet, új ágat növeszt, <virág, levél, új ág> keletkezik' magyarázata megnyugtató: "Magyar fejlemény: valószínűleg jelentéskülönüléssel fejlődött a *hajt*² igéből. Jelentésfejlődése 'mozgásba hoz' → 'növekedni késztet' lehetett. Hasonló változás más nyelvekben is megfigyelhető; ... A *hajt*¹ igéből való magyarázat kevésbé valószínű, bár 'hajlít' → 'hajlékony részt növel' fejlődés is elképzelhető." (2: 29.)

A *hajt*¹-nek nyolc, a *hajt*²-nek tíz jelentését sorolja fel a TESz., s noha ezek több ponton érintkeznek, összefüggésüket bizonytalannak, vitatottnak tartja. Mielőtt ezek részletesebb taglalásába fognánk, lássuk a legfőbb (s vélhetőleg régebbi) jelentéseket: *hajt*¹ 'ívelő irányban mozdít, fordít, térít; ívelő alakúvá görbít', '<felület egy részét> hajtással visszájára fordít', 'hatalma alá kényszerít', 'rokonszenvez' stb.; *hajt*² 'mozgat, mozgásban tart', 'kerget, hajszol, terel', '<járművet> irányít, vezet', 'szerkezetet, gépet működtet' stb.

Lehetetlen észre nem vennünk, hogy a két szó jelentésmagvát alkotó, mozgatást, mozgást jelentő elemek milyen közel állnak egymáshoz: (1.) 'ívelő irányba mozdít, fordít, térít', ill. (2.) 'mozgat, terel, irányít, vezet'. A TESz. sem hagyja szó nélkül ezt a párhuzamot, és a *hajt*² alatt megjegyzi: "[ha a *hajt*² azonos eredetű a *hajt*¹-gyel, akkor] Az 1–2. jelentés ['mozgat, mozgásban tart', 'kerget, hajszol, terel'] létrejött a *hajt*¹ igének 'ívelő irányban mozdít, fordít, térít' jelentéséből érthető; vö. a *kereng*, *kerít* családjában a *kerget*-et, a *kajla* családjában a *kajtat*-ot. A hasonló tartalmi mozzanatok a *hajt*¹ és a *hajt*² elkülönítését is megnehezítik, egyes adatok hovatarozását kérdésessé teszik" (29). A második számú magyarázat szerint a *hajt*² "Származékszó: -t műveltető képzővel alakult egy feltehető **haj*- alapszóból, amely ősi örökség az ugor korból;" (uo., vogul párhuzamokkal, 'izgat, unszol, uszít' stb. jelentésekkel; a *hajt*¹-re szintén ugor megfelelőket idéz).

Véleményem szerint a kiindulópont nem a *hajt*¹, hanem a *hajt*² alatt található, mégpedig az '<állatokat indulatszóval> terel, űz, irányít, mozgat' jelentésben, s minden további jelentés ebből vezethető le. (Hasonlóképpen vélekedik már CZUCZOR–FOGARASI szótára is: 2: 1322.) De lássuk sorjában!

A *hajt*¹⁻² szó kétségtelenül nyelvünk nagyon régi eleme, mely az állattartás és vadászat "szakszókincséből" ered. Történeti szempontból morfológiailag tagolt, ill. tagolható: egy *haj!* (≲**kaj!*) állatűző mondatrészéből származtatható, amely alkalmas helyzetben igésülve -t műveltető képzőt vett fel (ill. a képzéssel együtt igésült), tehát eredeti jelentése '*haj!* indulatszóval állato(ka)t mozgat, terel, űz' volt. (Ezt a lehetőséget – KASSAI nyomán – KELEMEN is felveti: Monds. 339.) A képzés azonban már legalább az ugor korban megtörtént; jól mutatják ezt a vogul megfelelők: É. *Xujt*-, Kl. *khujt*- 'izgat, unszol; antreiben', É. *Xujti* 'felbujt' (TESz. 2: 29 *hajt*² a., MSzFE. 1: 249, UEWb. 858), amelyekben nemcsak a tő, hanem a -t műveltető képző

is egyeztethető a magyarral. Ez rendkívül értékes adalék az előmagyar igeképzés morfológiájához, hiszen amint D. BARTHA KATALIN A magyar nyelv történeti nyelvtanában (1: 88) a *csókol* kapcsán megjegyzi: "[ez az] ugor kori hangutánzó ige ... jelenlegi ismereteink szerint szinte az egyetlen olyan származékige, melynek rokon nyelvi megfelelőiben a tő mellett a képző is azonos a magyar alak képzőelemével". Az efféle ritka példáink száma tehát egyfel szaporodott, sőt, mi több: az 'ívelő irányban mozdít, fordít, térít, görbít' jelentésű *hajt*¹-nek is idézhető elemről elemre egyeztethető vogul megfelelője: Ko. *Xojt*- 'hajlít' (TESz. 2: 28, MSzFE. 1: 249, UEWb. 854). A tő és a képző ugyanaz, de a jelentésfejlődés iránya és eredménye is nagyon hasonlít a magyarra. Ez aligha lehet véletlen egybeesés, egymástól független párhuzamos folyamat eredménye! Az ugor kori örökségnek tehát szerintem nemcsak a képzés, hanem a jelentésfejlődés első szakasza is a részét képezi, amely – óvatos elemzéssel – a ma szinkroniájából kifejthető.

Hogy következtetéseimet más oldalról is megtámogassam, idevonom a *ker-*, *kür-*, *kür-*, *kur-* tövű szavakról írott tanulmányom néhány fontos tanulságát (l. *Kur*, *kür*, *kör*, *ker* – és ami köröttük van: Fábíán-Eml. 153–9). Az állatok üzésére, terelésére szolgáló szók – lévén az ősi életforma nélkülözhetetlenül fontos lexémái – gyakran valamely alapnyelvből erednek, és éppen régiségüknél, fontosságuknál fogva népes szócsaládokat hoznak létre, amelyekben széles ívű vagy sok szemű láncot képező jelentésfejlődések is kitapinthatók, sok analógiával, jellegzetes 'konkrét' → 'elvon(abb)' mozgásokkal. Igen tanulságosak a *ker-*, *kür-* stb. és a *haj-*, *kaj-* stb. családjának jelentéstani párhuzamai¹:

ker!* :> *kerget* 'ker!* indulatszóval állatokat üz' → 'üz'
 :> *kerít* '**ker!* indulatszóval állatokat terel'

↓
 'ívben terel; közrefog'

↕
 :>*kerül* 'ívelt irányban mozog'

:> *keres* 'ide-oda mozogva kutat' → 'kutat'

kur! :> *kurrogat* 'vadakat (főleg farkast) lármázással, *kur!* indulatszóval riogat, elűz'

:> *kurvál* 'kerget (embert is)'

:> *kurkász* '(vadászatkor) vadat lármázással felriaszt'

↓
 '(vadat) rejtkehelyén felkutat' → 'kutat, fürkészt'

kür! (~*kör!*) :> *kürget* ? '**kür!* indulatszóval igavonó állatot nógat' (vö. ?*Kürgető* hn.)

:> *bekür* ~ *bekör* 'igavonó állatot járomba állít'

↓
 'igavonó állat járomba beáll, betér'

(Talán idevonhatók a *Kürő*, *Kürű*, *Körő*, *Körű* stb. helynevek is, melyeknek eredeti jelentése 'kanyarodó, tekergő [víz, térszínforma]' lehetett.)

¹Jelmagyarázat: :> képzés; → jelentésfejlődés; ↔ szorosabb jelentéstani oppozíció; = jelentéstani ekvivalencia; ≈ egy korábbi jelentéselem megismétlődése.

haj! :> haj¹⁻² **haj! indulatszóval állatokat űz, terel' → 'űz, terel, irányít'
 :> hajlál, ? hajkász 'hajszol'
 :> hajol, hajlik
 'ívelt irányban
 mozdul, görbül'
 ⇕
 :> hajlít 'görbít' =

haj¹ ← 'ívelt irányban mozdit'
 haj² ← 'űz, terel, irányít'
 a) ← 'szabadon mozgó állatok'
 b) ← 'befogott állatokat irányít'
 ↓
 'állatok által vont járművet irányít'

*kaj! :> kajt **vadakat kaj! indulatszóval, lármázással rejtekhelyéről felriaszt'
 ↓
 **vadat felkutat' → 'keres, kutat'
 :> kajti 'kereső, kutató'
 :> kajtat **vadat űz, kerget' → kóborol, koslat, lót-fut' → 'keres, kutat'
 :> kajtár '(keresve) kóborló' → 'mindent fölkkutató'
 → 'csapodár' stb.
 :> *kajol **állatokat kaj! indulatszóval terel'
 ↓
 **terel, térít'
 ↓
 **ívelt irányban mozdit' :> kajla 'hajló, görbülő'

(Vö. még kajsza; kujtorog, kódorog.)

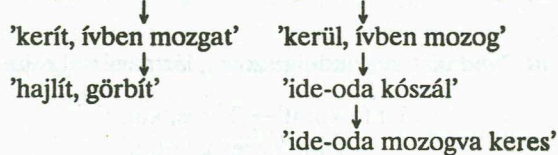
Amint látható, az 'indulatszóval állato(ka)t mozgat'-féle alapvető jelentéstartalmak kifejezését a nyelv több, korabeli használatban levő indulatszóval lexikalizálta. A példák száma könnyen szaporítható: *no!* :> *nógat*, *hajs!* :> *hajszol*; (*haj!* *ha!*>) *hajha* :> *hajhász*, (*haj!* *kur!*>) *hajkur!* :> *hajkurász*, N. (*haj!* *csá!*>) *hajcsá!* :> *hajcsákol* 'hajszolódik', (*haj!* *da!*>) *hajda!* :> *hajdász* 'nógat' (az utóbbiakra I. KELEMEN, Monds. 339–40); stb. A TESz. ismeretlen eredetűnek jelzi, de nyilvánvalóan idetartozik az *űz* is, melynek tövében egy *ű!* (<*ű!*) állatűző szó, végén pedig -z gyakorító képző van. (Hasonlóképpen vélekedik legújabban SZILÁGYI FERENC is, aki – jó nyomon járva – ugyanezen tő -t képzős származékának tartja az *üt* igét is: Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. Szerk. Kiss JENŐ és Szűts László. Bp., 1991. 662. Csupán abban az apróságnak tekinthető dologban vitatkoznék vele, hogy szerintem a tő elsődlegesen nem hangutánzó jellegű, hanem akaratot kifejező expresszív indulatszó.)

A lexikális sokféleség fő forrása a tövek változatosságán túl az igeképzők variabilitása, de jut szerep a szóhasadásnak (I. pl. *kerget* – *kürget*, *hajt* – *kajt*) meg az álhomonímia kialakulásának is (*hajt*¹ – *hajt*² – *hajt*³). Ezeknek az egymással összeszövődő folyamatoknak a részletekben való kibontása sokszor igen bonyolult feladat. Új perspektívákat a rendszerszerű vizsgálatok (rendszervizsgálatok) nyújthatnak, amelyek a nyelvemléktelen korok állapotára és mozgásaira is fényt vetnek. (Vö. pl. BENKŐ LORÁND, Nyelvtörténet és mai nyelv: ÁNyT. 5 [1967]: 41–67; GULYA JÁNOS, Őstörténet és szemantika: NytudÉrt. 83 [1974]: 170–4; ill. ZSILKA JÁNOS

[pl. De constructione. Bp., 1982. 153 kk.], HORVÁTH KATALIN és mások idevágó munkásságát.)

Magam további tanulmányokban kívánok foglalkozni az ősi szavak (különösen a mondatközi gyökerű lexémák) rendszertörténetével, s a jövőben szeretnék kifejtetni néhány olyan gondolatot is, amely itt csupán jelzésszerűen volt jelen. Külön elemzést érdemel például az, hogyan működik a jelentésintegráció az alábbi egyszerűsített sémával leírt esetekben:

'indulatszóval állatokat mozgat' → 'állatokat mozgat, terel' → 'mozgat' → 'működtet'.

Izgalmas még a *haj-~kaj-* családjában a *h-s* és *k-s* változatok elkülönülése, alak és jelentés egymáshoz való viszonya; az például, hogy az indulatszói előzményből eredő hangtani motiváció mikor homályosul el, illetve jelenléte mennyiben fékezheti a szó eleji *k>h* változást; egyáltalán: a *h-s* szókezdet folytatása-e a *k*-snak, vagy bennük eredeti (motivált) és másodlagos *h-k* egyaránt vannak? Az ebből folyó következtetések mennyiben érintik, ill. módosítják az ősmagyar spirantizációról szóló ismereteinket? (L. pl. a vogulban is meglevő spirantikus szókezdeteiket.) Hasonló kérdéseket korábban már mások is feltettek (pl. PAIS, Haj – huj – kaját: Kodály-Eml. 1957. 133–58; BENKÓ, Egy hangfestő igecsoport: MNy. 50 [1954]: 254–74, KONTY: MNy. 57 [1961]: 295–303; VÉRTES E., Van-e a finnugor **k*-nak *k*- fejleménye mélyhangú szavainkban?: NyK. 62 [1960]: 7–21; Hangfestés és szószármaztatás: Nyr. 89 [1965]: 157–64; BÁRCZI, Megjegyzések a finnugor szókezdő zárhangok magyar nyelvi fejlődéséhez: MNy. 63 [1967]: 8–14; stb.).

Végül kanyarodjunk vissza néhány mondat erejéig a *hajdú* szó problematikájához. Az, hogy benne az igenévképző zártabb formában rögzült, valószínűleg összefüggésben van a szófajváltást szóhasadássá kiteljesítő folyamatokkal (l. az *aszú*, *háború*, *szomorú*, *keserű*, ill. *hulla*, *csusza*, *penge*-féle főnevesüléseket, melléknevesüléseket). Ezt az elkülönülési tendenciát azonban kiegészíthetik szórványosabb hangváltozások is, például a *hajt t*-jének zöngésülése. (E tekintetben rokon jelenség a *kajla* esete, hiszen a nyelv nemcsak az igenévképző szóvégi módosításával, hanem a szó eleji *k : h* oppozícióval is segítette a hasadást.) Mindezek mellett még megvizsgálandónak tartom azt a kérdést, hogy a *hajdú d*-jében nem a *-d* igéképző lappang-e.

JUHÁSZ DEZSÓ